

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Nordvestsjælland

2007

Fra Nordvestsjælland 2007

Fra Nordvestsjælland 2007

Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2007

Udgivet i 2007 af:
HISTORISK SAMFUND FOR NORDVESTSJÆLLAND
DE KULTURHISTORISKE MUSEER I NORDVESTSJÆLLAND

Fra Nordvestsjælland

Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2007

HISTORISK SAMFUND FOR NORDVESTSJÆLLAND
DE KULTURHISTORISKE MUSEER I NORDVESTSJÆLLAND

Redaktør: Arne Hedegaard Andersen – Odsherreds Kulturhistoriske Museum

Årbogen "Fra Nordvestsjælland" udgives i samarbejde mellem:

Historisk Samfund for Nordvestsjælland	Odsherreds Kulturhistoriske Museum
Klosterstræde 18	Annebjerg Stræde 1
4300 Holbæk	4500 Nykøbing Sj.

Kalundborg Museum	Holbæk Museum
Adelgade 23	Klosterstræde 18
4400 Kalundborg	4300 Holbæk

Redaktionsgruppe:

Peter Blumensaadt, Historisk Samfund for Nordvestsjælland
Hofjægermester Christian greve Ahlefeldt-Laurvig, formand Historisk Samfund for Nordvestsjælland
Linda Eriksen, Historisk Samfund for Nordvestsjælland
Peter Korsgaard, Historisk Samfund for Nordvestsjælland
Arne Hedegaard Andersen, Odsherreds Kulturhistoriske Museum
Lisbeth Pedersen, Kalundborg Museum
Niels Wickman, Holbæk Museum

Forsideillustration: Bemalet sten fra Ertebølle-pladsen Smakkerup Huse (foto Konserverings og naturvidenskabelig afdeling ved Forhistorisk Museum, Moesgård).

Bagsideillustration: Glasperler fra Brynshøj-gravpladsen i Højby (foto Charlotte Bøgh).

Udsnit i kortmateriale gengives efter aftale indgået mellem Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV og Dansk Historisk Fællesråd. J. nr. 403/85.

Bogen er sat med: Cheltenham
Trykt på: MultiArt Silk
Af: Vejlø Print A/S

Oplag: 1600

ISBN: 87-87575-30-2
ISSN: 1902-2476

Indhold

Taksigelser	6
Forord	7
Ertebølle-pladsen Smakkerup Huse Anne Birgitte Gebauer og T. Douglas Price	9
Brynshøj i Højby – en gravplads fra 8. til 10. århundrede Ken Ravn Hedegaard og Lise Holm	29
Er oldkirken orienteret øst-vest? Jørgen Junge Busch	57
Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden? Lisbeth Pedersen	63
Med barkede barnehænder – Børnearbejde i Viskinge i 1920'erne Lise Høyrup	95
Tre højmoser i Undløse og Søndersted sogne Finn Larsen og Peter Korsgaard	101
Odder i Åmosebassinet gennem mere end 10.000 år Peter Kalsbøll	115
Vokset op med Historisk Samfund – fortællingernes fascination Børge Geert Olsen	123
Om forfatterne	129

Taksigelser

Historisk Samfund for Nordvestsjælland takker følgende, der velvilligt har ydet støtte til udgivelsen af Årbogen for 2007:

Kulturministeriets tips- og lotto-bevilling via
Kulturarvsstyrelsen
Familien Dedenroth-Lindenskov's Fond, Kalundborg
Holbæk Kommune

Kalundborg Kommune
Odsherred Kommune
Kulturregion Midt- og Vestsjælland
Dansk Lokalhistorisk Forening

*Trefliget spænde fra vikingetiden fundet i
grav N24 på Brynshøj-gravpladsen i Højby
(computertegning Helle A. Heggelund).*

Forord

Fra Nordvestsjælland 2007 indeholder 8 artikler, der omhandler så forskellige emner som en boplads fra Ertebøllekultur, en gravplads fra sen yngre jernalder og vikingetid, kirkernes orientering, Vestborgen og Lindegården i Kalundborg, børnearbejde i 1920'erne, tørvegravning og odderens færden i Åmosen i stenalderen og nyere tid samt oplevelser med Historisk Samfund.

I artiklen "Ertebølle-pladsen Smakkerup Huse" fremlægger Anne Birgitte Gebauer og T. Douglas Price resultaterne af undersøgelsen af en intakt fiske- og bådlandingsplads. Takket være tværfaglige analyser giver fundene et indblik i kostvanerne, i graden af bofasthed og tilknytning til et territorium gennem langsigtede investeringer af arbejdskraft i aktivt skovbrug og bygning af fiskegærder. Skridtet herfra til kvægavl og agerbrug er ikke langt. Det underbygges af fund af knogler af tamkvæg. Et unikt fund af en bemalet sten giver et sjældent indblik i den tids billedverden.

Ken Ravn Hedegaard og Lise Holm beskriver i artiklen "Brynshøj i Højby – en gravplads fra 8. til 10. århundrede" de mange fine fund, som blev fremgravet i de i alt 17 grave, der blev undersøgt. I 4 grave blev fundet bronzesmykker. Disse smykker er enten i deres udformning eller kombination spektakulære. To små ovale dyreformede spænder viser en markant udvikling af støbeteknikken i det 8. århundrede e.Kr., men også et kvantespring i datidens opfattelse af hvilke smykkeformer der var traditionelt, socialt og regionalt acceptable. Alle smykkerne bestemmer deres brugere som kvinder.

I artiklen "Er oldkirken orienteret øst-vest?" af Jørgen Busch konkluderer forfatteren ved hjælp af 52 målinger fra den mellemste del af Vestsjælland, at kun meget få målinger viser, at en kirke er orienteret retvisende øst-vest, og at der er et vist sammenfald mellem de tidligste romanske kirkers orientering og den beregnede misvisning for den periode, hvori det tidlige byggeri af sten- og teglkirker blev opført.

Lisbeth Pedersen behandler i artiklen "Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæce-ner og bevaring – hvad vil vi i fremtiden?" historierne om de to fredningssager i 100-året for deres begyndelse, – netop i det år, dvs. 2007, hvor Vestborgen og Lindegården kan fejre 100 års jubilæum som bevarede monumenter. Det skyldes engagerede menneskers indsats, at vi dag her kan skabe rammerne for en dynamisk bydel, hvor historien er konkret og kulturarven synlig.

Lise Høyrup beskriver i artiklen "Med barkede barnehænder – Børnearbejde i Viskinge i 1920'erne", hvordan børn udnyttedes som billig arbejdskraft på en Pileafbarkningsanstalt. Direktoratet for Arbejds- og Fabrikstilsynet

fik nys om børnenes beskæftigelse og ud fra sagsakterne kan gives et indblik i både produktionen, arbejdsforholdene og virksomhedens betydning for lokalsamfundet.

Finn Larsen og Peter Korsgaard behandler i artiklen "Tre højmoser i Underløse og Søndersted sogne" udnyttelsen af disse tørvemoser beliggende i Åmosen. De beskrevne tørvemoser har hver deres historie. Deres beliggenhed mellem landsbyer eller på kanten til Åmosen, deres ejendomsforhold og de skiftende muligheder for deres udnyttelse gennem de sidste 200 år er vævet sammen med forskellige resultater. Der findes forskellige steder i Åmosen historiske levn fra tørvegravningen, og særligt markant er de i disse 3 højmoser.

Peter Kalsbøll beretter i artiklen "Odder i Åmosebassinet gennem mere end 10.000 år" om odderens færden i Åmosen i fortid og nutid. Stenalderfundene af odder beskrives og odderen sættes ind i den kulturelle kontekst. Desuden redegøres for odderens udbredelse midt i 1900-tallet.

Årbogen afsluttes med artiklen "Vokset op med Historisk Samfund – fortællingernes fascination" af Børge Geert Olsen. Forfatteren er bogstaveligt talt vokset op med Historisk Samfund og beskriver i artiklen oplevelser ved læsning af årbogen samt nogle af samfundets aktiviteter, bl.a. oplevelser i forbindelse med sommerudflugterne.

Med ovenstående samling artikler om udvalgte dele af den nordvestsjællandske kulturhistorie ønsker redaktionen Årbogens læsere god læselyst.

Hofjægermester
Christian greve Ahlefeldt-Laurvig,
formand for Historisk Samfund
for Nordvestsjælland

Museumsinspektør
Arne Hedegaard Andersen
på redaktionsgruppens vegne

Ertebølle-pladsen Smakkerup Huse

Anne Birgitte Gebauer og T. Douglas Price

Beliggenhed i Saltbæk Vig

I vore dage udgør den smukke Saltbæk Vig et rigt område for fugle, vildt og fisk, der trives i den inddæmmede fjord og de omliggende enge, skove og marker. I forbindelse med et landindvindingsprojekt i 1866-67 blev fjorden lukket af ud mod Sejerø Bugten. Ude på Vrøj kan dæmningen med pumpestationen og vindmøllerne besigtiges den dag i dag. Manglende kapital og jordens ringe dyrkningsmæssige kvalitet medførte, at projektet aldrig blev fuldført.¹ Dog holdes vandstanden i fjorden i dag kunstigt omkring halvanden meter under havniveau; store arealer omkring vigen er dermed blevet tørlagte og omdannet til enge eller marker.

Videnskabernes Selskabs Kort fra 1771 (fig. 1) viser det mest oprindelige billede, vi har i dag af landskabet forud for landindvindingsprojektet og dræningen af jorderne omkring vigen. Kortet

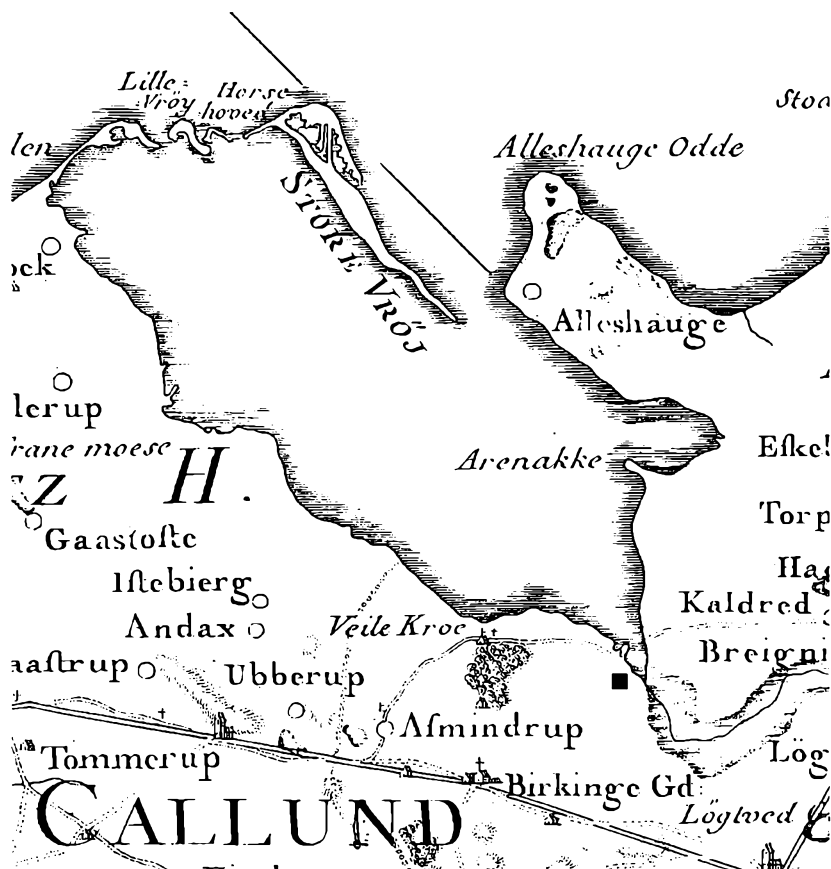

Fig. 1. Videnskabernes Selskabs kort over Saltbæk Vig og Bregninge Å fra 1771 viser Smakkerup Huse pladsens placering (■) ved åens udmunding i fjorden (grafik Bendt Nielsens tegnestue efter Videnskabernes Selskabs kort).

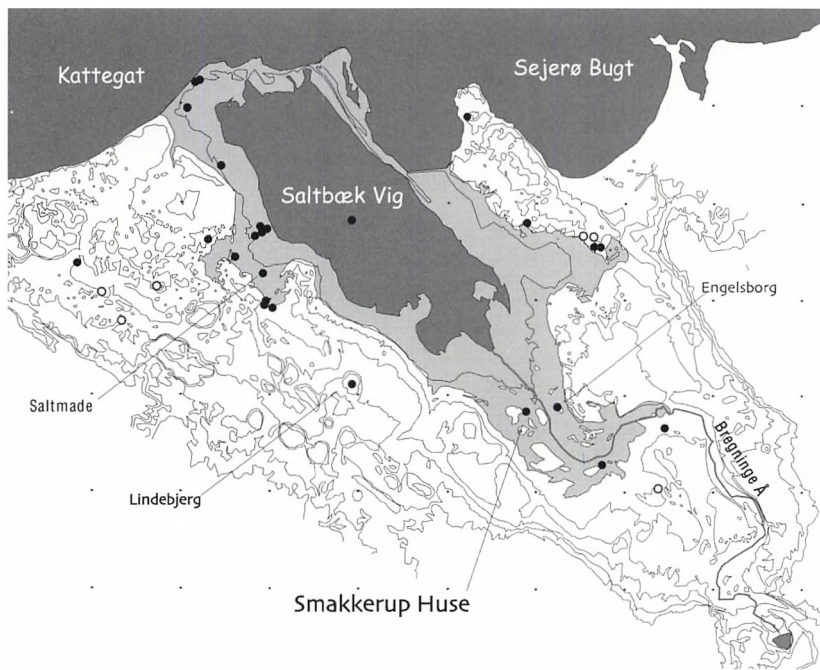

Fig. 2. Kort over Saltbæk Vig med angivelse af Smakkerup Huse, den samtidige Ertebølle boplads Engelsborg, andre Ertebøllepladser og den tidligneolitiske plads Lindebjerg (udfyldte cirkler), samt Ertebølle løsfund (åbne cirkler). Enhederne i kvadratnettet er på en kvadratkilometer.

giver en fornemmelse af vigens udstrækning og bredden af ådalen langs Bregninge Å i nyere tid, før mennesket regulerede vandstanden i området.

I stenalderen var egnen omkring Saltbæk Vig et velforsynet spisekammer for datidens mennesker, der ernærede sig af indsamling af planteføde, fiskeri og jagt. På de tørlagte arealer er der fundet en

række bopladser, som i stenalderen lå ved den datidige kyst. På fig. 2 er de nuværende vanddækkede områder angivet som mørkegrå (Sejerø Bugten, Saltbæk Vig og Avnsø). Den lysegrå zone på kortet viser arealer, der tidligere har været havdækkede enten i fortid eller i nutid. Det drejer sig om de moderne indvundne arealer mellem fjorden og den laveste højdekote, der

svarer til kote nul eller moderne havniveau, samt arealerne herfra og op til kote 2,5 m over moderne havniveau svarende til stenalderhavets højeste niveau i Saltbæk Vig. Som det fremgår af kortet foretrak man i stenalderen at bosætte sig i beskyttede vige af fjorden, samt i Bregninge Å's delta (sorte cirkler), mens der kun er gjort fund af enkelt genstande i indlandet (åbne cirkler).

Netop mødet mellem hav og å ved Bregninge Å's udmundning har været et attraktivt sted at bosætte sig i stenalderen og her ligger Ertebølle-pladsen, Smakkerup Huse, der behandles i det følgende (fig. 3). Som det fremgår af kortet fig. 21 ligger bopladsen langs bredden af en lille holm i Bregninge Å's delta. Øen har været cirka 1 kvadratkilometer

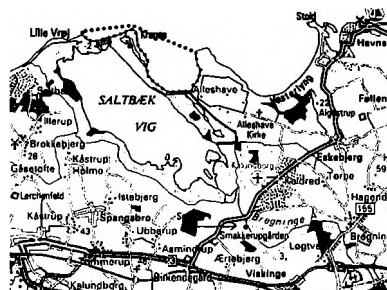

Fig. 3. Topografisk kort viser Smakkerup Huses placering i det moderne landskab.

Fig. 4. Fund af gevirer og oldsager fra jernbanens anlæggelse, samt fund fra amatørarkæologernes undersøgelser (foto Anders Fischer).

Fig. 5. Egon Iversen graver et prøvehul i 1984 i forsøg på at finde kulturlag fra stenalderen. Det flade område i baggrunden er en del af det indvundne land omkring vigen. Til højre i billedet ses jernbane dæmningen, hvis anlæggelse førte til bopladsens opdagelse (foto Lisbeth Pedersen).

stor under stenalderhavets højeste vandstande, hvor havet er nået op til 2,5 m højdekoten i Atlantisk og Subboreal tid mellem 5000–3600 f.Kr.

Historien bag udgravningen

Stenalderpladsen ved Smakkerup Huse blev formentlig først kendt ved anlæggelsen af Hørve-Værsløvbanen i 1908-1916, da genstande af ben, tak og flint kom frem fra et af drænhullerne under jernbanens tracé. Lods-ejeren bjergede blandt andet et stort gevir (fig. 4), og den lovende plads levede videre i amatørarkæologernes bevidsthed i årtier. Amatørarkæologerne Egon Iversen og Bjarne Larsen (lodsejerens nevø) undersøgte igennem årene pladsen og hjalp med at udpege de mest lovende steder for den her fremlagte udgravning (fig. 5). Therkel Mathiassen besøgte stedet i 1952, og Lisbeth Pedersen fra Kalundborg og Omegns Museum foretog sammen med Egon Iversen en prøvegravning i 1984 (fig. 5).²

Denne udgravning af Smakkerup Huse fandt sted i forbindelse med en undersøgelse af stenalderbebyggelsen omkring Saltbæk Vig med henblik på at belyse overgangen fra jæger-samler til bonde.³ Projektet foregik i et

samarbejde mellem Kalundborg og Omegns Museum og University of Wisconsin – Madison. En lang række personer har været behjælpelige med projektets gennemførelse fra lodsejere til amatørarkæologer, museets stab, flere hold studenter og ikke mindst stedets ejere: Bente og Karl Jensen.

Hovedtræk

Pladsen ved Smakkerup Huse tilhører mellemste og sen Ertebølle og er dateret til 5000 - 3800 f.Kr.⁴ Pladsen er vigtig på grund af de fine bevaringsforhold i de vanddrukne aflejringer langs den tidligere kyst. Her er fundet en intakt fiske- og bådlandingsplads, samt en mængde råmaterialer og redskaber af sten, træ, ben og tak, foruden planterester og skaller. En række specialister har deltaget i analyserne af fundene og hjulpet med at sammenstykke et billede af levevilkårene på denne tid. Hertil kommer et par overraskende fund af en unik sten med bemaling, samt knogler af tamkvæg fundet i et lag, der ellers synes at tilhøre jægerstenalderen eller sen Ertebølletid.

Udgravningen

Den oprindelige kystlinje blev undersøgt over en strækning på

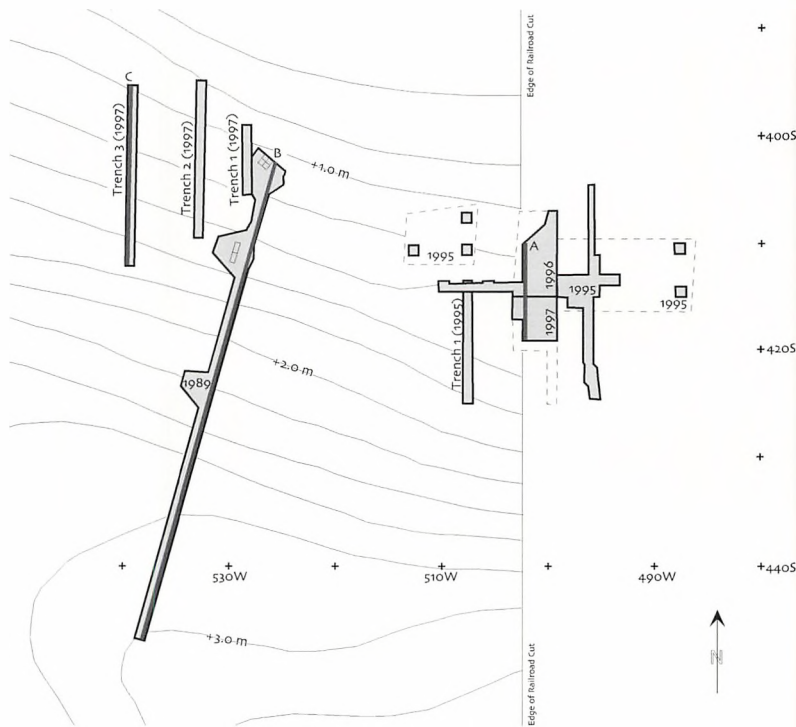

Fig. 6. Plan over det udgravede område med angivelse af årstal for udgravningerne. Kanten af jernbanetraceet afgrænser marken, der er opmålt med højdekoter med 20 centimeters interval. Krydsene markerer 10 meter mellemrum i målesystemet.

omkring 40 meter ved udgravningen i 1989, samt 1995-97 (fig. 6). Den nordvestvendte kyst har været meget udsat for havets erosion, og bopladsresterne på land er skyllet bort. Det vil sige, at spor af beboelse, affaldsmødding og grave mangler. Kun de undersøiske aflejringer langs kysten er bevaret. I ly af et lille

næs fandtes den intakte bådlandings- og fiskeplads, foruden materialer der er smidt ud fra bopladsen eller udvasket af havet. Det mislykkede landindvindingsprojekt fra midten af det 19. århundrede betød som nævnt, at vandstanden i vigen kunstigt holdes omkring 1,5 m under moderne havniveau.

Udgravningen kunne derfor foretages på tørt land. Prøvegrøften fra 1989 er gravet med maskine ligesom en del af pløjelaget. Resten er gravet med håndkraft og for størstedelens vedkommende vandsoldet for at få små genstande som fiskeknogler med (fig. 7).

Fig. 7. Vandsoldning var en konstant aktivitet under udgravningen. Jorden fra 44 kvadratmeter blev vasket igennem sold med net med 0,2 cm store masker for at finde fiskekroge, fiskeknogler m.m.

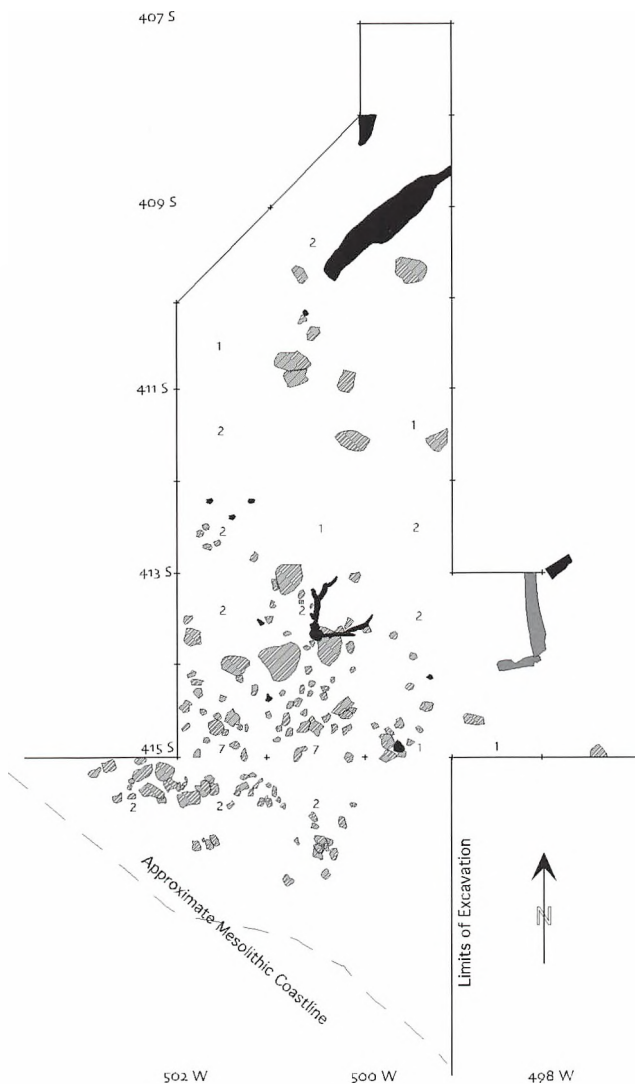

Fig. 8. Aktivitetslaget fra den første beboelse med stenbrolægning og trædesten (skraveret), et kronhjortegevir (se fig. 14) og bearbejdet træ (sort), samt to barkflager (grå) (se fig. 13). Numrene angiver antallet af benprene fundet i hver kvadratmeter. Træstager og ubearbejdede træstykker er ikke vist.

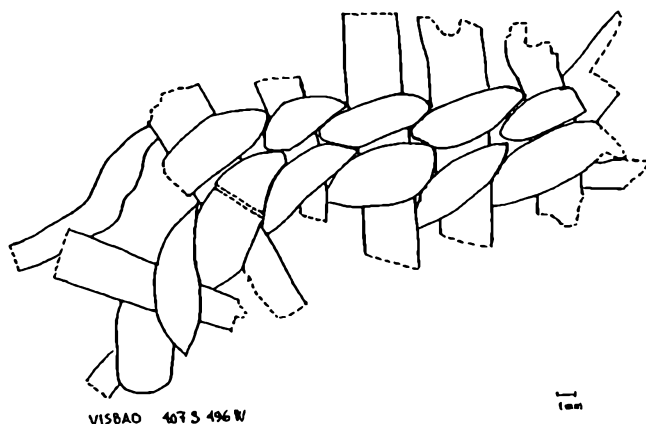

Fig. 9. Fletværk muligvis fra en ruse (tegnet ud fra et foto af Konserverings- og naturvidenskabelig afdeling ved Forhistorisk Museum, Moesgård).

Lagfølgen viser et kompliceret samspil mellem aflejringer som følge af både stigninger og sænkninger af havniveauet, alt imens landet hævede sig efter trykket fra den sidste istid. Tre store havstigninger kan udskilles: Den Høj/Sen Atlantiske havstigning dateret til 5060 f. Kr. bevirkede, at Saltbæk Vig for første gang blev et marint, frem for et ferskt farvand. Derefter fulgte en meget tidlig og en senere høj vandstand i den Subboreale Litorina Transgression.

Svarende hertil er det muligt at udskille tre fundhorisonter

fra mellemste Ertebølle også kaldet Stationsvejfasen (4900-4300 f.Kr.), sen Ertebølle eller Ålekiste-brofasen (4300-3900 f.Kr.), samt en erosionshorisont fra subboreal tid, der indeholder en blanding af Ertebølle materiale og enkelte genstande fra tidlig bondestenalder.

Fiske- og bådlandingspladsen

I den nederste del af udsmidslaget fandtes en intakt bådlandings- og fiskeplads fra mellemste Ertebølle (fig. 8). På figuren angiver havgrytjens udstrækning mod land den omtrentlige kystlinje. Et spredt stenlag suppleret

med flade trædesten tolkes som en brolægning, der er anlagt med henblik på at stabilisere strandkanten og lette færdslen fra kysten ud gennem rørsumpen til åbent vand. Lignende stenlægninger er fundet ved andre Ertebølle pladser f. eks. Tybrind og Bloksbjerg.⁵ Et opskyllet vrug af en stammebåd for enden af stenlægningen angiver formentlig kanten af den datidige rørsump og begyndelsen af åbent vand. Flere mindre vrugstumper af stammebåde blev fundet spredt i udsmidslaget.

Træstager af hassel blev fundet stående lodret eller liggende i laget. Stagerne stod ikke i noget åbenlyst mønster, men har formentlig indgået i et fiskegærde svarende til det der fandtes ved Halskov.⁶

Træstagerne kan også have tjent som fortøjningspæle for stammebåde og mindre ruser. Et stykke fletværk forarbejdet af vidjer fra lyng eller pil kan meget vel være en del af en sådan ruse (fig. 9).

Stagerne stammer fra stævnede hasselbuske. Antallet af årringe viser, at stagerne er blevet afskåret efter 7 års vækst, når de havde nået en tykkelse på ca. 3 cm (fig. 10). Hasselstager blev

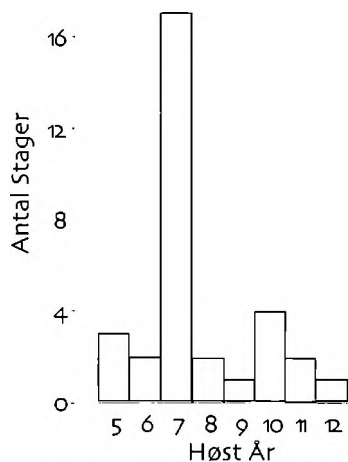

Fig. 10. Hasselstageres høstår bestemt ud fra antallet af årringe.

høstet både forår og efterår. Den systematiske fremavl og høstning af lange, lige stager med bestemte dimensioner viser, at man har drevet aktiv skovdrift i Smakkerup Huse i mellemste Ertebølle, ligesom det var tilfældet i Halskov.⁷ Fiskegærderne fra Ertebølletid har klart været mere spinkle konstruktioner end de senere gærder fra neolitisk tid, der er fundet længere ude i Bregninge Å ved Smakkerup Huse. Pælene i det neolitiske fiskegærde har omtrent den dobbelte alder og tykkelse (fig. 11). I alt 48 benprene fandtes i dette lag; de fleste var stukket ned

Fig. 11. Hasselstager fra Tragtægerkultur (tw) måler 4-6 cm i diameter og Ertebølle stager (th) måler 2-3 cm.

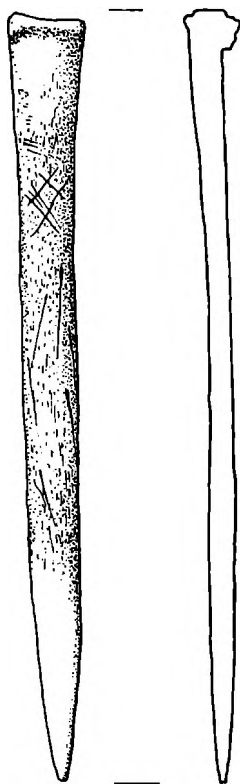

Fig. 12. Benpren fra Bjarne Larsens samling. 9,1 cm lang (tegning: Kurt Petersen).

imellem stenene i brolægningen (fig. 12). Benprenene har formentlig været brugt som spidser på fiskespyd. Disse spyd må være af en anden type end den, man sædvanligvis ser på Ertebøllepladser, hvor benspidsen anvendes kombineret med to lys-

Fig. 13. To barkflager liggende vinkelret på hinanden, samt en cirkelrund fyrsvamp.

tergrene. Ved Smakkerup Huse fandtes mærkeligt nok ingen lystergrene. Mens de ovennævnte fund har at gøre med aktiviteter i strandkanten, der var forbundet med sejlads og fiskeri, er der en række genstande, som enten er smidt ud af bopladsens beboere eller er blevet vasket ud af havet. Til denne kategori hører to barkflager, der kan have været tænkt som gulvbelægning, og en skiverund fyrsvamp (fig. 13). Et andet af de mange stykker fyrsvamp var blevet forarbejdet til en filt-lignende kvalitet og er måske et fragment af en beklædningsgenstand. Ved siden af en af de store, flade trædesten lå et kronhjortegevir med spor efter flere afskårne og afbrækkede takker (fig. 14).

Fig. 14. Kronhjortegevir ved siden af en trædesten fra aktivitetslaget. Læg mærke til mængden af skaller i gytjelaget.

Geviret kan være anbragt her med henblik på senere anvendelse af resten af geviret, eller det kan være smidt ud som affald. En hjortetaksøkse med skafthul gennem rodenden hører også til i dette fundlag sammen med et spidsvåben af tak med skafthul, en trykstok i tak, knogle og tak med skæremærker, en nål af fugleknogle, en hårnål af ben, fire benspidses, samt 2 fiskekroge af ben. I det sene Ertebølle lag fandtes yderligere fire fiskekroge (fig. 15).

I en cirka 1 meter bred zone langs kystlinjen bestod aflejringerne næsten udelukkende af organisk materiale: tæt-pakkede træspåner, formentlig fra fremstilling af stammebåde, brændte og/eller

Fig. 15. Fire fiskekroge af ben.

forarbejdede træstykker, grene, kviste, rødder, stykker af bark, masser af hasselnøddeskaller, foruden stumper af kogesten. De fleste fund blev gjort mindre end 5 m fra kystlinjen; længere ude fandtes kun enkelte træstager og bådfragmenter.

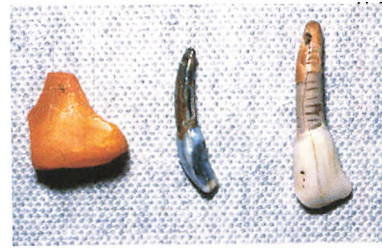
Redskaberne

Flintredskaberne omfatter de traditionelle Ertebølletyper. Blandt de retoucherede redskaber var tværpilene helt dominerende (55,8%), fulgt af retoucherede flækker (17,5%), økser (9,2%), samt retoucherede afslag (8,9%). Andre typer så som skraber, bor og stikler udgjorde kun 6-10% af inventaret i de forskellige lag. Kun 2% af det samlede flintmateriale var retoucheret; resten bestod af ikke-retoucherede stykker, blokke og brændte stykker flint. Flintstykker med slibning eller redskaber typiske for

Tragtbægerkulturen fandtes ikke under det subboreale erosionslag. Typerne af flintøkser skifter fra 71% kerneøkser og 29 % skiveøkser i mellemste Ertebølle til 22% kerneøkser og 78% skiveøkser i sen Ertebølle. Specialiserede kerneøkser findes i begge lag, men eksemplarerne fra mellemste Ertebølle kommer fra den vestlige ende af pladsen, som muligvis er lidt yngre end den østlige del.

Tværpilene ændres derimod kun i mindre grad over tid. Stationsvej-typen, der generelt dateres til mellemste Ertebølle, udgør 50-79% af pilene i både laget fra mellemste og sen Ertebølle, samt i erosionslaget, der er aflejret i Subboreal tid. Trylleskov-typen, der anses som typisk for tidlig Ertebølle, udgør 2-7% af pilene igennem hele sekvensen. Den yngste type pile kaldet Ålekistebro-typen er fraværende i mellemste Ertebølle, men udgør henholdsvis 10% og 27% i det sene Ertebøllelag og det subboreale erosionslag.

Kun enkelte potteskår fandtes i det mellemste- og sene Ertebøllelag. Skårene stammer fra typiske Ertebølle karformer, en oval lampe, en lille spidsbundet kop, samt randpartiet af et større

Smakkerup Huse 1996

Fig. 16. Personlig udsmykning i form af tre vedhæng: et T-formet stykke rav med fastbindingsrille, samt to kronhjortetænder. Tandperlen til højre er dekoreret med tværstreger på tandroden.

kar, foruden enkelte sideskår. Skårene er forholdsvis tyndvæggede; nogle er endda under 1 cm tykke svarende til tragtbægerkeramik. Imidlertid findes der også eksempler på sen, tyndvægget Ertebølle-keramik f.eks. på Ringkloster.^a

Fundene i et udsmidslag giver kun enkelte glimt af de personer, der levede på bopladsen. Af personlig udsmykning fandtes et T-formet ravvedhæng med en fastbindingsrille, samt to perler af kronhorte fortænder (fig. 16). Tandperlen til højre i billedet er dekoreret med indridsede tværstreger på tandroden.

Som nævnt fandtes også en bennål, der minder om en hårnål fundet i en kvindegrav i Vedbæk.⁹

Et unikt stykke kunst eller en rituel genstand?

Et usædvanligt fund af en bemalede sten giver endnu en indsigt i disse menneskers tilværelse og måske deres forestillingsverden (fig. 17). Det drejer sig om en hvid kvarts sten af form og størrelse som en mellemstor kartoffel (7,7 x 5,3 x 3,5 cm). Stenen er bemalede med slyngede bånd og tre prikker, to i den brede ende og en prik i stenens smalleste ende. Malingen har indeholdt trækul, men den oprindelige farve kendes ikke. Bindemidlet i malingen kan heller ikke bestemmes. Den nærmeste parallel i form af bemalede sten stammer fra senpalæolitisk Azilien i Syd-tyskland og Frankrig og ligger aldersmæssigt 3000 år før Smakkerup-stenen.¹⁰

De malede Azilien sten er vandrullede, flade, mørke sten bemalede med rød farve.

Blandt den samtidige kunst fra Ertebølle er det de langt mere, sofistikerede mønstre på padleårene, der kommer nærmest, se det udrullede mønster af stenen (fig.18).¹¹ Ligheden består i de

udfyldte, slyngede bånd, det næsten symmetriske mønster og en komposition, der dækker hele genstandens flade. I modsætning hertil er dekorationen på andre genstandstyper af ben og tak, samt enkelte flintesten indridset og mere geometrisk. I flere tilfælde er disse genstande desuden blevet dekoreret gentagne gange; det vil sige, at udsmykningen aldrig har været opfattet som en kompositionel helhed. Padleårenes mønstre er derimod udført som en helhed og har formentlig haft en signalværdi som kendemærke for en bestemt befolkningsgruppe. Om mønstret på Smakkerup-stenen har haft en lignende symbolværdi vides ikke, men den giver os en ny indsigt i Ertebølle menneskenes billedverden. Udsmykning af kroppen eller forskellige genstandsgrupper kan meget vel have været almindelig, men bevaringsmæssige forhold betyder, at mange genstandsgrupper af let forgængelige materialer som f.eks. kurve og dragter endnu ikke er fundet. Hatten fra Nuu-Chah-Nulth indianerne på Amerikas nordvestkyst er vist som et eksempel på, hvad vi måske har til gode fra Ertebølle kulturens (fig. 18).¹² Den bemalede sten blev fundet 10-11 m fra

kystlinjen, betydeligt længere ude i vandet end de fleste andre fund og for langt ude til, at strøm og bølgeslag kunne have vasket den ud fra strandkanten. Stenen må enten være smidt ud fra bopladsen, eller den er tabt eller blevet kastet ud fra en båd. Det forhold, at farvestoffet på stenen er blevet bevaret til i dag, tyder desuden på, at stenen er blevet indkapslet i den marine gytje øjeblikkeligt efter, at man har skaffet sig af med den. Gytjen danner et vanddrukkent, iltfattigt miljø uden eller med kun ringe mekanisk slid. Havde stenen vasket rundt i strandkanten, ville malingen være borte i dag. L. Larsson har foreslået, at dekorede genstande blev deponeret udenfor, men nær bopladsen, når genstandens anvendelse ophørte, og objektet stadig var for betydningsfuldt til at blive behandlet som almindeligt affald.¹³ Samme tankegang kan ligge bag Smakkerup-stenens endelige placering ud for kysten ved bopladsen. Rav vedhængen (jf. fig. 16) blev fundet tæt ved stenen og er måske blevet nedlagt ved samme lejlighed.

Råmaterialer og fødekilder

Udsmidslaget rummer en mængde oplysninger om teknologi,

Fig. 17. Hvid kvarts sten bemalet med sorte bånd og tre prikker, to i den ene ende og en prik i den anden ende. Stenens længde er 77 mm (foto: Konserverings- og naturvidenskabelig afdeling ved Forhistorisk Museum, Moesgård).

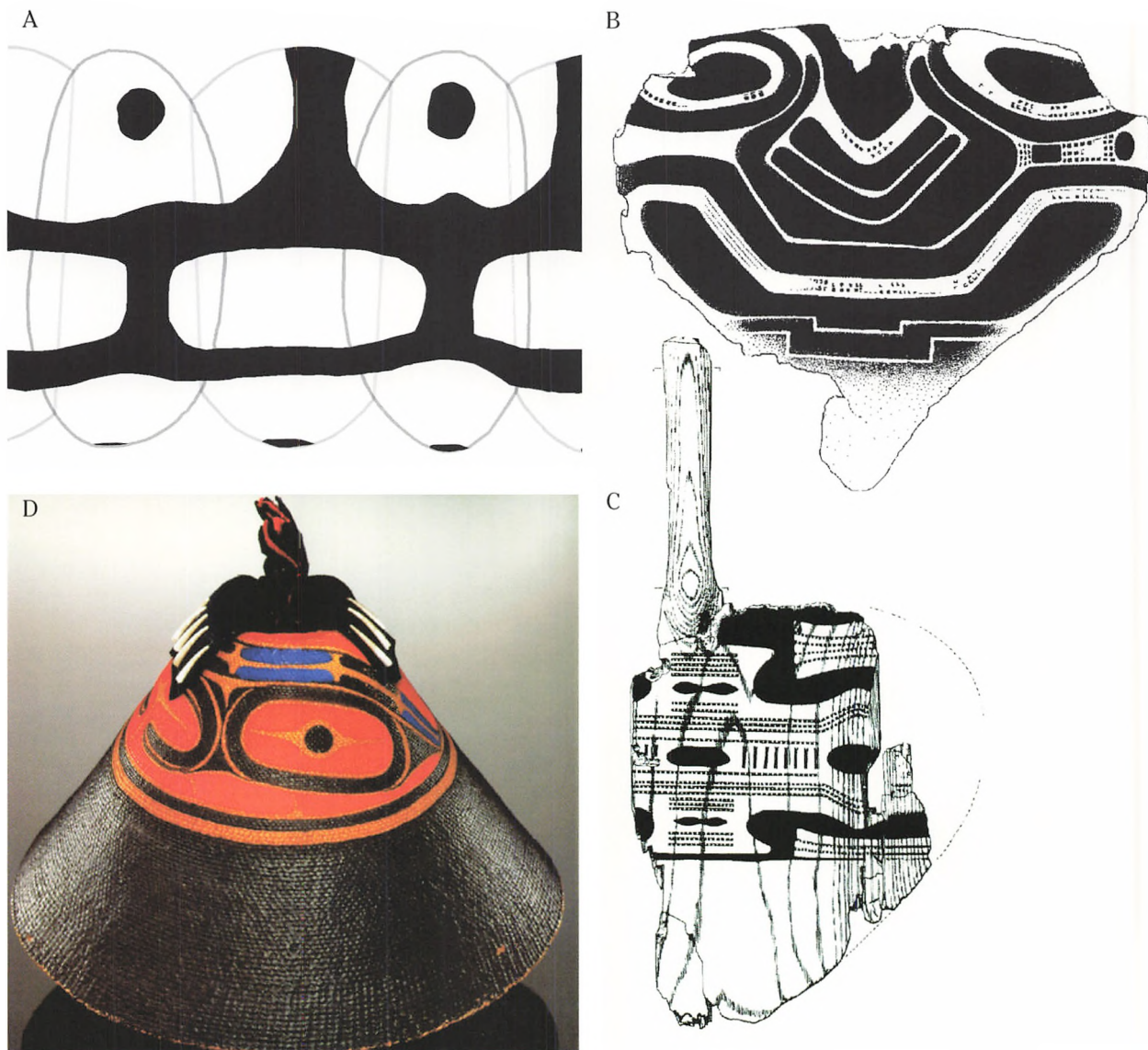

Fig. 18. Mønstret på den bemalede sten "rullet ud" (A), til højre to af Tybrind Vig paddelårerne tegnet af F. Bau og E. Morville (B,C), samt en hat tilhørende kvinde med høj status hos Nuu-Chah-Nulth indianerne (D). Hatten er vævet af cedertræs bark, bemalet, og pyntet med stof og muslingeskaller.

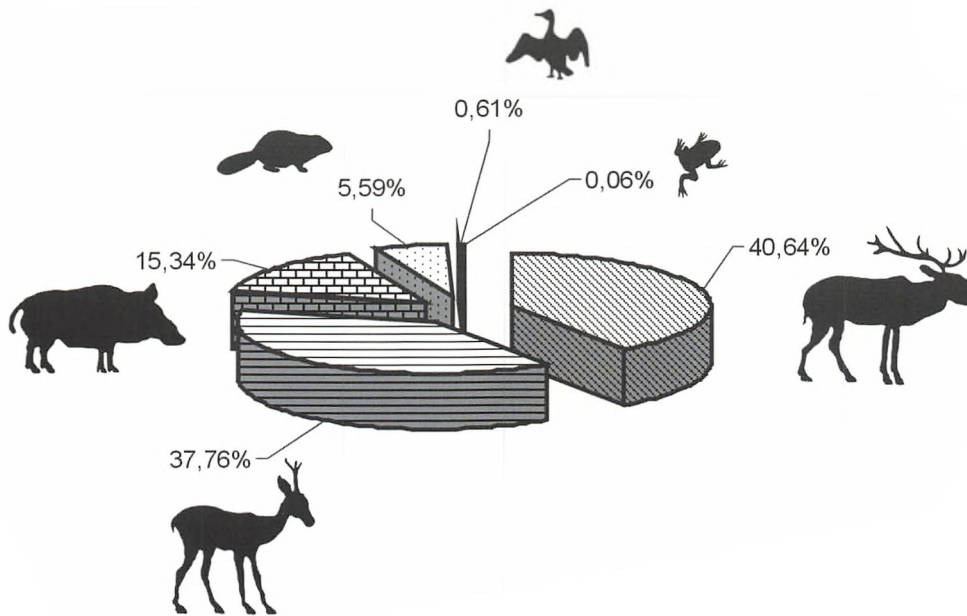

Fig. 19. Den procentvise fordeling af faunaen: De tre vigtigste former for vildt: Kronhjort, rådyr og vildsvin, samt mindre pattedyr, fugle og krybdyr.

økonomi og sæson udnyttelse af områdets ressourcer, netop forhold der belyser tilværelsen ved Smakkerup Huse i Ertebølletid. Først må det konstateres, at der ingen væsentlige forskelle er at spore i levevis og økonomi over tid på Smakkerup-pladsen med en undtagelse af tilstedeværelsen af knogler af tamko i det sene Ertebøllelag, som omtales senere. Dyreknogeterne viser, at de tre vigtigste former for vildt:

Kronhjort, rådyr og vildsvin er helt dominerende og udgør 93-95% af knoglerne både i mellem og sen Ertebølle tid (fig. 19).¹⁴ Pelsdyr så som hund, vildkat, odder, mår, sæl og bæver synes at være lidt vigtigere i mellemste Ertebølle, mens der er flere arter repræsenteret i sen Ertebølle (hhv. 12 og 18 arter). Ellers har marin føde været vigtig; over 11.000 fiskeknogler er blevet analyseret. En af hundene

har hovedsagelig levet af fisk at dømme ud fra målingen af delta-C13 indholdet i dens knogler.¹⁵ Menneskenes kost har muligvis ikke helt svaret til hundens, men der har i al fald været adgang til rigelige mængder fisk på bopladsen. Det skal nævnes, at hunden blev pelset, inden kadaveret blev smidt ud i vandet. Blandt fiskene dominerer torsk (70%) og fladfisk (18%), suppleret med hornfisk (7%), ål (2%),

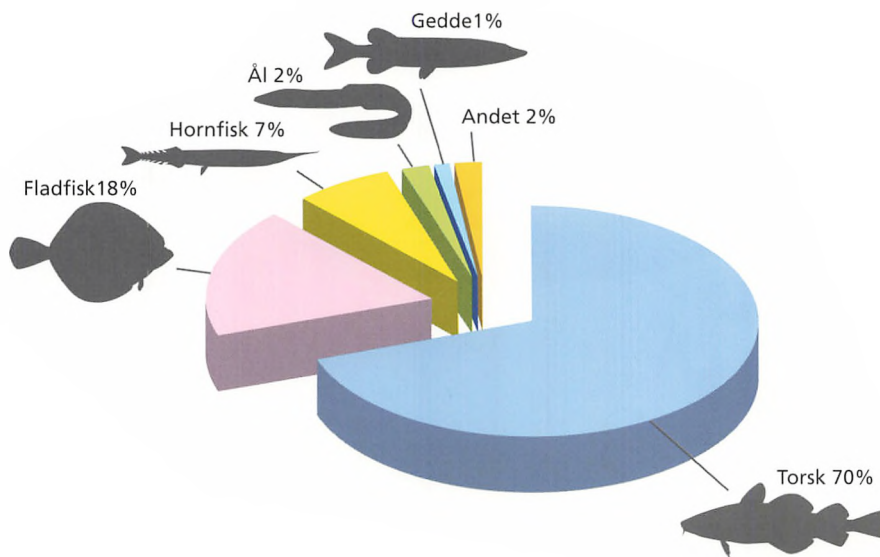

Fig. 20. Den procentvise fordeling af fiskearter, hovedsagelig torsk (70%) og fladfisk (18%) med mindre andele af hornfisk (7%), ål (2%), gedde (1%) og andet (2%) (grafik Bendt Nielsens Tegnestue).

samt andre arter (3%), i alt 12 forskellige arter (fig. 20).¹⁶ Arterne og fiskenes ringe størrelse viser, at der er tale om kystfiskeri i sommermånederne formentlig ved hjælp af fiskegærder og

ruser.¹⁷ Større individer af fisk er blevet fanget med krog og line. Mærkelig nok udgør ferskvandsfisk og vandrefisk kun hver 2%, skønt pladsen er placeret i udmundingen af Bregninge Å (fig.

21). Jagt på havpattedyr og fugle spiller kun en mindre rolle. Skaldyr, især østers, er blevet indsamlet og spist. En egentlig køkkenmødding opbygget af skaller fandtes ikke ved Smak-

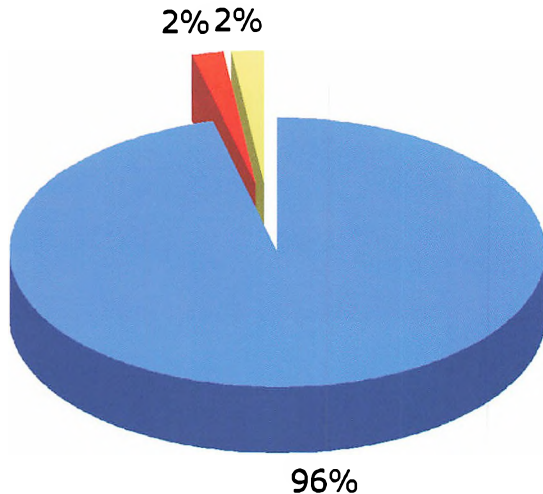

Fig. 21. Den procentvise fordeling af saltvandsfisk – torskefisk, fladfisk, hornfisk og andet (96%), ferskvandsfisk – brasen, gedde, sandart og skalle (2%) og vandrefisk - ål (2%).

kerup Huse, men kan være borte-roderet.

Plantematerialer er indsamlet både som føde og som råmaterialer, der kunne anvendes til medicin eller praktiske formål. Ristede eller forkullede plantester tyder på, at disse arter er blevet anvendt af pladsens beboere (hasselnødder, agern, rødder, tagrør, padderok, gul snerre, og lindetræ). Planterester, der ikke viser spor af ild, kan have været

indsamlet, men kan også være naturligt tilstede i aflejringerne (hindbær, æble, hvidmelet gåsefod, kruset skræppe, nælde, hvid havtorn, og havgræs). Fundet af en mulig gravestok svarende til stokken fra Lindholm understreger betydningen af indsamling af planteføde.¹⁸

I forbindelse med udnyttelsen af planteressourcer er det også vigtigt at nævne den systematiske stævning af hassel og indhøstning af hasselstager.

Helårsbosættelse og sæsonvis udnyttelse af ressourcer

Alene den varierede udnyttelse af føderessourcer viser, at Smakkerup-pladsen ikke er en specialiseret sæsonplads. Hvis man definerer en helårsboplads som et sted, hvor i det mindste en del af beboerne forbliver året rundt, må Smakkerup opfattes som en permanent helårsboplads. Den langsigtede investering af arbejdskraft til stævning af hasselkrat og opførsel af fiskegærder bekræfter indtrykket af ejendomsret og territorial tilknytning. Ved hjælp af stammebådene eller til fods har man kunnet bringe en række andre ressourcer tilbage til pladsen frem for at flytte bopæl. Yderligere eksempler på helårs Ertebølleboplads er f.eks. Bjørnsholm i Nordjylland¹⁹ og Fiskerhuset på Sydsjælland.²⁰ Beboernes indhøstning af en række ressourcer med sæsonvis forekomst viser, at medlemmer af gruppen har opholdt sig på stedet året rundt. Alle årstider er repræsenteret i den følgende liste over sæsonudnyttelse af fødekilder og råmaterialer, selv forårsmånederne, der ellers er svære at dokumentere (fig. 22).

Ikke-kastede geværer hos kronhjort forekommer fra september-

Sæson indikator	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D
Ikke-kastede kronhjortegevire	■	■							■	■	■	■
Kronhjortekid						■	■					
Ikke-kastede rådyrgevire					■	■	■	■	■	■		
Vildsvinetænder fremvækst			■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Pelsjagt odder/bæver	■	■	■	■							■	■
Høst af hasselstager				■	■	■			■	■	■	
Høst af hasselnødder									■	■	■	
Høst af havtornbær										■	■	■
Vandrefisk					■	■	■	■	■			
Indsamling af østers	■	■	■	■							■	■

Fig. 22. Sæsonvis udnyttelse af ressourcerne omkring Smakkerup Huse.

februar, mens dette stadiet i gevirudviklingen ses hos rådyr fra maj-oktober. Kronhjortekid fødes tidligt i juni; deres jagtsæson er juli-august. Fødselstidspunktet for forhistoriske vildsvineunger kendes ikke, men forår er mest sandsynligt og dermed en jagtsæson fra marts

til december; samme periode hvor vildsvinets tænder bryder frem.

Vinter er den bedste sæson for jagt på pelsdyr. Årringe og vækstlag angiver høst af hasselstager både forår og efterår. Hasselnødder og havtorn skal indsamles om efteråret/tidlig vinter.

Fiskeriet har fundet sted om sommeren, mens østers er bedst sent på vinteren og tidlig forår.

Sidste jægere eller de første bønder?

Som nævnt ovenfor indgik knogler af tamko overraskende i det sene Ertebøllelag; knoglerne er

dateret til 3900-3800 f. Kr. Det drejer sig om i alt 5 knogler fra forskellige dele af dyret, så der er tale om et eller flere stykker levende kvæg, frem for et røget okselår, der er blevet sejlet op fra Nordtyskland. På dette tidspunkt havde uroksen længe været uddød på Sjælland, og en lokal oprindelse af Smakkerup-kvæget er udelukket. Både tamkvæg og korn er blevet indført til Danmark fra samtidige bondesamfund i Polen og Nordtyskland. Forbindelser til disse samfund er veldokumenterede via import af særlige økser. Desuden er den teknologiske viden om pottemageriet overført syd fra.²¹ Hvor stor økonomisk betydning kvæghold har haft på dette tidspunkt er derimod uklart, da knoglematerialet og flintinventaret fra det sene Ertebøllelag i øvrigt svarer til fundene fra det mellemste Ertebøllelag.

Knogler af tamkvæg er fundet på andre sene mesolitiske pladser i Nordeuropa.²² Disse fund viser blandt andet, at de sidste jægere i Nordeuropa også var de første bønder her. Fundene fra Smakkerup Huse viser, at andre forudsætninger for et liv som agerbruger allerede var på plads, nemlig

en høj grad af bofasthed, ejendomsret til et områdes ressourcer, aktiv manipulation af det plantemæssige miljø, samt langsigtet planlægning og investering af arbejdskraft. Afgørende strukturelle ændringer i samfundet havde allerede fundet sted; måske tilstedeværelsen af tamkvæg og korn blot er de mest synlige og seneste manifestationer af disse forandringer. Det synes også at fremgå, at disse samfundsmæssige ændringer ikke nødvendigvis var forbundet med samtidige ændringer i den materielle kultur, idet flintinventaret fortsat svarer til typisk Ertebølle.

Resultater

Udgravningerne har givet os ny viden om Ertebølle-bebyggelsen i Saltbæk Vig, hvor bopladsen ved Smakkerup Huse formentlig har været hovedpladsen i dette åfjord område, muligvis suppleret af den samtidige Engelsborg-plads på den modsatte åbred (fig. 2). En intakt fiske- og bådlandingsplads er blevet afdækket; de gode bevaringsforhold har desuden betydet en stor mængde fund af de råmaterialer og fødekilder, der er blevet anvendt af pladsens beboere. Takket være tværfaglige analyser af en række af specialister, har disse fund

givet et indblik ikke blot i kostvarerne, men også i graden af bofasthed og tilknytning til et territorium, gennem langsigtede investeringer af arbejdskraft i aktivt skovbrug og bygning af fiskegærder. Skridtet herfra til kvægavl og agerbrug synes ikke stort, hvilket underbygges af fundene af knogler af tamkvæg i det yngste Ertebøllelag. Et unikt fund af en bemalet sten giver et sjældent indblik i den tids billedverden.

Udover de arkæologiske resultater har Saltbæk Vig undersøgelserne medført et 20-årigt samarbejde mellem Kalundborg og Omegns Museum og University of Wisconsin – Madison. Museets fremme af internationale projekter er et stort aktiv i styrkelsen af undersøgelser og forskning af forskellige aspekter af kulturhistorien på Vestsjælland, hvad enten det drejer sig om livet i stenalderen eller senere tiders udvandringshistorie.²³ Uden dette tværkulturelle samarbejde mellem Danmark og USA havde undersøgelserne ved Smakkerup aldrig fundet sted.

Hvor intet andet er angivet, er figurer og fotots udarbejdet af T. Douglas Price.

Litteratur

Andersen, S. H. 1984: *Mønstrede åreblade fra Tybrind Vig*. Kuml 1982-1983, s. 11-30.

Andersen, S. H. 1985: *Tybrind Vig*. A preliminary report on a submerged Ertebølle settlement on the west coast of Fyn. *Journal of Danish Archaeology* 4, s. 52-69.

Andersen, S. H. 1987: *Mesolithic dug-outs and paddles from Tybrind Vig, Denmark*. *Acta Archaeologica* 57, s. 87-106.

Andersen, S. H. 1993: Bjørns-*holm. A stratified køkkenmødding on the Central Limfjord, North Jutland*. *Journal of Danish Archaeology* 10, s. 59-96.

Andersen, S. H. 1998: *Ringkloster. Ertebølle trappers and wild boar hunters in eastern Jutland*. A survey. *Journal of Danish Archaeology* 12, s. 13-59.

Bogucki, P. 1995: *Prelude to Agriculture in North-Central Europe*. I: Douglas V. Campana (ed.): *Before Farming: the Role of Plants and Animals in early Societies*. Philadelphia: University Museum, MASCA, s. 105-116.

Christensen, K. 1997: *Træ fra fiskegærder – skovbrug i stenalde-*

ren. I: Pedersen, L., A. Fischer, and B. Aaby (eds.): *Storebælt i 10.000 år*, s. 147-156. Storebælt Publikationerne. Copenhagen:

Dencker, J. 1997: *Stenalderbo-pladser midt i naturens spisekammer*. I: Pedersen, L., A. Fischer, and B. Aaby (eds.): *Storebælt i 10.000 år*, s. 87-92. Storebælt Publikationerne. Copenhagen:

Enghoff, B. I. 1986: *Freshwater fishing from sea-coast settlement - The Ertebølle locus classicus revisited*. *Journal of Danish Archaeology* 5, s. 62-76.

Fischer, A. 2002: *Food for Feasting? An evaluation of explanations of the neolithisation of Denmark and southern Sweden*. I: A. Fischer and K. Kristiansen (eds.): *The Neolithisation of Denmark. 150 years of debate*, s. 341-393. Sheffield.

Fischer, A. & A. B. Godfredsen 2006: *Da landbruget kom til Nordvestsjælland – Tidligt tamkvæg i Åmosen*. *Historisk Samfund 1906-2006. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2005-2006*, s. 35-54. Kalundborg.

Hartz, S., D. Heinrich, and H. Lübke 2002: *Coastal farmers – the Neolithisation of northernmost Germany*. I: A. Fischer and K. Kristiansen (eds.): *The Neolithisation of Denmark. 150 years of debate*, s. 319-340. Sheffield.

Hede, S. U. 1999: *En palæoekologisk rekonstruktion af en sen atlantisk kystboplads Smakkerup Huse ved Saltbæk Vig baseret på osteologisk materiale*. Upubliceret hovedfagsspeciale. Geologisk Institut, Københavns Universitet, København.

Hede, S. U. 2003: *Prehistoric settlements and Holocene relative sea-level changes in north-west Sjælland, Denmark*. *Bulletin of the geological Society of Denmark* 50, s. 141-149.

Hede, S. U. 2005: *The Finds: Mammal, Bird, and Amphian Bones*. I: Price, T. D. og A. B. Gebauer (eds) 2005. *Smakkerup Huse. A late mesolithic coastal site in northwest Zealand, Denmark*. Aarhus University Press. Aarhus.

Johansson, A. D. 1999: *Ertebøllekulturen i Sydsjælland*. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997, s. 7-88.

Joseph, R. (ed.) 2005, "Listening to our Ancestors". National Museum of the American Indian, Smithsonian Institution in association with National Geographic Society.

Larsen, C. S. 2000: *En palæoekologisk rekonstruktion af den sen atlantiske kystboplads Smakkerup Huse, Saltbæk Vig, NV-Sjælland, Danmark, baseret på fiskeknogle-*

materiale. Upubliceret hovedfags-speciale. Geologisk Institut, Københavns Universitet, København.

Larsen, C. S. 2005: *The Finds: Fish Bones and Shell*. I: Price, T. D. og A. B. Gebauer (eds.) 2005. Smakkerup Huse. A late mesolithic coastal site in northwest Zealand, Denmark. Aarhus University Press. Aarhus.

Larsson, L. 2000: *Expressions of Art in the Mesolithic Society of Scandinavia*. Acta Academia Artium Vilmensis 20, s. 31-61.

Mathiassen, Th. 1959: *Nordvest-sjællands Oldtidsbebyggelse*. København: Nationalmuseet.

Noe-Nygaard, N., T.D. Price, & S. Hede. 2005: *Diet of aurochs and early cattle in southern Scandinavia: evidence from 15N and 13C stable isotopes*. Journal of Archaeological Science: 32, s. 855-872.

Pedersen, L. 1997: *De satte hegn i havet*. I: Pedersen, L., A. Fischer, and B. Aaby (eds.) Storebælt i 10.000 år, s. 124-143. Storebælt Publikationerne. Copenhagen:

Pedersen, L. 2005: *Footprints of the Past in Today's Landscape*. I: Price, T. D. og A. B. Gebauer (eds.) 2005. Smakkerup Huse. A late mesolithic coastal site in northwest Zealand, Denmark. Aarhus University Press. Aarhus.

Pedersen, L. & Findal

Andreasen, M. 2000: *Kurs mod det Punkt i Horisonten hvor solen hver aften gaar ned*. Fra Holbæk Amt 2000.

Pedersen, L. & Findal Andreasen, M. 2002: *Vestsjællændere i den Amerikanske Borgerkrig – fra asken i ilden*. Fra Holbæk Amt 2002.

Petersen, E. Brinch 1990: *Nye grave fra jægerstenalderen*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1990, s. 19-33.

Price, T. D., A. B. Gebauer, S. U. Hede, C. S. Larsen, S. Mason, J. Nielsen, N. Noe-Nygaard, and D. Perry. 2003: *Excavations at Smakkerup Huse: Mesolithic settlement in Northwest Zealand, Denmark*. Journal of Field Archaeology 28, s. 45-67.

Price, T. D. og A. B. Gebauer (eds.) 2005: *Smakkerup Huse*. A late mesolithic coastal site in northwest Zealand, Denmark. Aarhus University Press. Aarhus.

Straus, L. G. 1985: *Chronostratigraphy of the Pleistocene/Holocene Boundary: The Azilian Problem in the Franco-Cantabrian Region*. Palaeohistoria 27, s. 89-127.

Troels-Smith, J. & Fischer, A. 1992: *En gravestok fra bosættelsesområdet Ila*. I: Stenalderboplads ved Lindholm i Nyborg Fjord. En undervandsarkæologisk undersøgelse forud for

anlæggelse af Storebæltsbroen. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.

Tvedegaard, G. 2006: *Saltbækvig*. Kalundborg

Westerby, E. 1927: *Stenalderboplads ved Klampenborg*. Nogle Bidrag til Studiet af den Mesolitiske Periode. København, C. A. Reitzel.

Woodman, P. C., E. Anderson, and N. Finlay. 1999: *Excavations at Ferriter's Cove, 1983-95: Last Foragers, First farmers in the Dingle Peninsula*. Bray, Ireland: Wordwell.

Noter

- 1 Tvedegaard 2006.
- 2 Mathiassen 1959, Pedersen 2005.
- 3 Hede 1999, 2003, C. S. Larsen 2000, Price et al. 2003, Price og Gebauer 2005.
- 4 Dateringerne i teksten er baseret på følgende kulstof 14 dateringer: Lag umiddelbart før første havstigning i området og ældre end bo-pladsen: AAR-3782 Ege træstub: 6140 ± 60 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 5082-4959. Mellemste Ertebølle lag: WG 2574 Ben-spids: 6100 ± 60 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 5069-4935. WG 2573 Has-selnøddeskal: 6060 ± 60 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 5005-4902. Sene Ertebølle lag: AAR-3318 Hund: 5319 ± 65 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 4230-4000. AAR-3316 Tamko: 5059 ± 60 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 3945-3789. AAR-3317 Tamko: 5060 ± 61 kulstof 14 år før vor tid. Kalibreret alder f. Kr. 3885-3795. Kalibrering i følge Stuiver et al. 1998.
- 5 Andersen 1985, Westerby 1927.
- 6 Pedersen 1997 s. 124.
- 7 Christensen 1997 s. 156.
- 8 Andersen 1998.
- 9 Petersen 1990.
- 10 Straus 1985.
- 11 Andersen 1984, 1987.
- 12 Joseph 2005.
- 13 Larsson 2000 s. 36.
- 14 Hede 2005.
- 15 Optagelsen af forskellige kulstof isotoper (kulstof 12, 13 og 14) i levende organismer afhænger bl.a. af, hvilket økosystem de indgår i - om det er på landjorden eller i havet. Fordelingen mellem marint og terrestrisk kulstof kan derfor belyse et dyrs eller et menneskes ernæring. Ren terrestrisk føde giver en delta C13 værdi på -21 promille, hvilket svarer til Smakkerup køernes delta C13 indhold på $-21,4$ og $-21,6$ promille. Mere overraskende er det, at Smakkerup hundens delta C13 indhold på $-10,2$ promille svarer til en ren marin kost, der giver en delta C 13 værdi på $-12,5$ promille. Desværre var der ingen menneskeknogler bevaret, så vi ved ikke, hvilken rolle fisk spillede i beboernes kostvaner i forhold til fødekilder fra landjorden.
- 16 Larsen 2005.
- 17 Enghoff 1986.
- 18 Troels-Smith og Fischer 1992, Dencker 1997.
- 19 Andersen 1993.
- 20 Johansson 1999.
- 21 Fischer 2002.
- 22 Bogucki 1995, Hartz et al 2002, Fischer og Godfredsen 2006, Noe-Nygård, Price og Hede 2005, Woodman, Anderson, and Finlay 1999.
- 23 Pedersen og Findal 2000, 2002.

Brynshøj i Højby – en gravplads fra 8. til 10. århundrede

Ken Ravn Hedegaard og Lise Holm¹

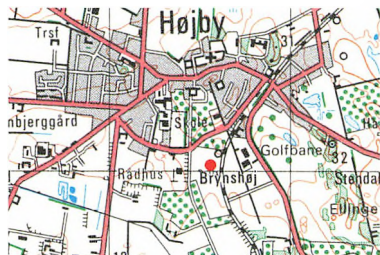

Fig. 1. Højby med Brynshøj gravpladsen, sb. 612, afsat.

I Højby i det nordlige Odsherred lå en stor grusgrav, der var ved at være udtømt. Når grusgraven blev lukket skulle området laves om til dels et rekreativt område med søer og dels udstykkes til boligbyggeri.

I forbindelse hermed blev et område lige ved grusgravens nordkant udstykket til parcelhuse. Området ligger som en kile ind i byen ved dennes syddel (fig. 1). I 2002 foretog Odsherreds Museum rekognoscering og prøvegravning forud for byggemodning af området. Ved prøvegravningen fremkom en grav, N1. Derefter blev iværksat en egent-

lig udgravning, der foretoges i sommeren 2002. Udgravningen resulterede i en rig gravplads med i alt 17 grave.²

Området er et meget grusholdigt og stenet område. Det er mod syd afgrænset af en næsten lodret høj skrænt til den eksisterende grusgrav. De øvrige sider er afgrænset af jernbane og veje.

Det er ikke helt klart, hvornår der er gravet grus syd for gravpladsen, så den adskillige meter høje skrænt er opstået. Skrænten er aftegnet på geodætisk kort fra 1971, men ikke på geodætisk kort med rettelser fra 1966, så det må formodes grusgravningen er foregået indenfor dette tidsrum. 2 af de fundne grave, N30 og N36, er skåret over af grusgravningen.

Fig. 2. Gravpladsen set fra Højbygårdsvej (foto Arne Hedegaard Andersen).

Der er ikke oplysninger om fund fra grusgravens område, så eventuelle grave herfra er gået tabt. Tæt nordøst for gravpladsen er den fredede bronzealderhøj "Brynshøj", Højby sb. 260, og den fredede langdysse, Højby sb. 253, beliggende. Disse og gravpladsen ligger på en langstrakt højning orienteret ca. sydsydvest-nord-nordøst. Højningen har været som en smal tange, hvoraf det sydligste nu er bortgravet af grusgraven. Gravpladsens område løber fra det højeste punkt og mod vest. Terrænet er let faldende denne vej, i alt ca. 0,9 m (fig. 2).

Ved udgravningen fremkom i alt 17 grave. De ligger indenfor et relativt lille område på 30 x 20 m. Gravene er anlagt i 4 nord-syd gående rækker (fig. 3). Gravene er orienteret nord-syd, dog er 6 grave drejet mod sydvest-nordøst og 1 grav mod sydøst-nordvest. Ved 5 af gravene ses et fyldskifte tæt nord eller syd for graven, det kan repræsentere en gravmarkering synlig på overfladen. Alle grave er jordfæstegrave, men knoglematerialet er kun sporadisk bevaret. Det er desværre ikke muligt at bestemme de gravlagtes køn på grundlag af knoglematerialet.

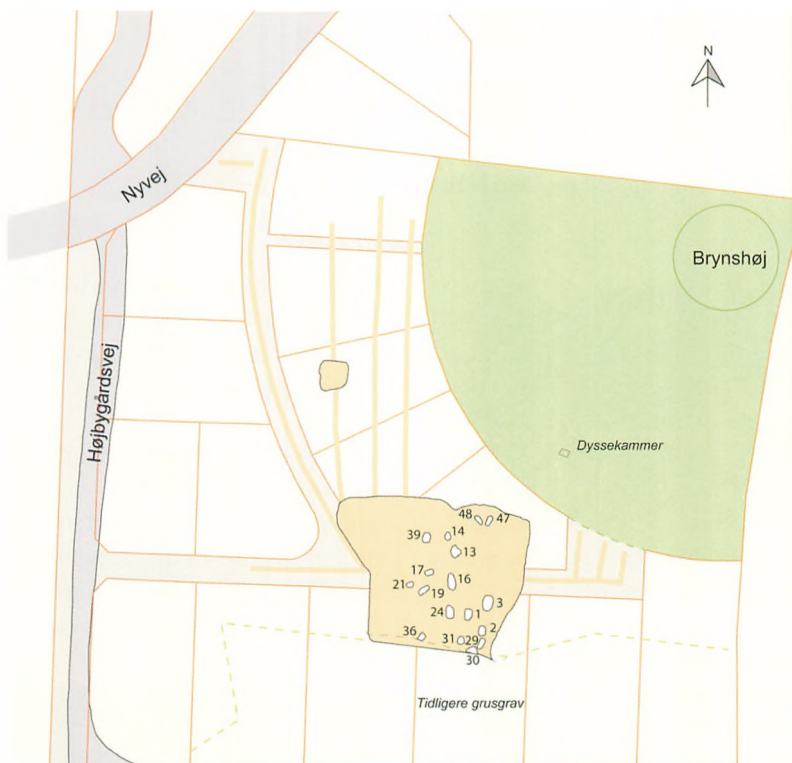

Fig. 3. Plan over gravpladsen (tegning FILURTPPLAN efter oplæg af Lise Holm).

Gravene er trugformede eller med flad bund og næsten lodrette sider. Der er lidt forskelle i opbygningen af dem. De fleste af gravene fremstår i fladen som en stor kompakt stenlægning, der er lidt større end den egentlige grav. Gravlæggelsen er gjort i nedgravningen, som derefter er dækket med en kompakt stenlægning, der kan være lidt sammensunken i midten, forårs-

get af gravens sammenstyrting. I alt 9 grave har denne opbygning. En grav har derudover bundstenlægning. En grav er en dobbeltgrav med 2 gravlæggelser over hinanden, skilt af et lag sten, der er dæklag i den ene og bundlag i den anden. Det hele er dækket af en kompakt stenlægning. Der er to store dybe grave, hvor der først er lagt et bredt paklag, bestående af sten og

grus, ved gravens sider og bund, hvorved den indre trugformede grav er opstået. Gravlæggelsen blev også her dækket af kompakt stenlægning. 4 grave er uden stenlægninger.

I flere af gravene er fundet spor af træ, og det er der også fundet på nogle af oldsagerne. Det kan sammen med den ofte sammen-sunkne stenlægning tolkes, som der har været trækister. Enkelte kistesøm er også fundet.

I næsten alle grave er fundet en eller flere jernknive og/eller andre jerngenstande. 2 grave havde intet gravgods. 5 af gravene havde et rigere smykkeudstyr i form af bronzesmykker, perler af glas eller bjergkrystal og et skrin med jernbeslag. På trods af de mange fund af knive er der kun fundet 2 små fragmenter af hvæssesten i gravene.

De rige smykkeudstyr bestemmer de 5 grave til kvindegrave. En grav med flere jerngenstande, heriblandt en stor kniv kan være en mandsgrav. Grave, der udelukkende indeholder en kniv, kan være både mands- og kvindegrave. Det er dermed uvist om gravpladsen er forbeholdt kvinder eller begge køn er repræsenteret. Eventuelle rigere mandsgrave kan måske være bortgravet i grusgraven.

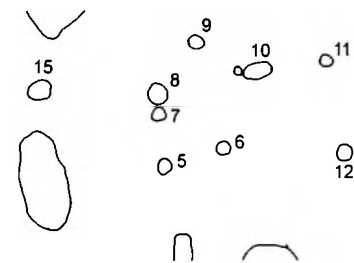

Fig. 4. Plan over stolpehuller til bygning (tegning Lise Holm).

En bygning eller anden konstruktion ses i stolpehullerne N5, N7, N8, N10, N11, N12 og N6 (fig. 4). De ligger i et næsten øst-vest orienteret rektangel, ca. 7,5 x 3,5 m, og kan være rester af en bygning

med forbindelse til gravpladsen. Lidt forskudt i forhold til linien stolpehullerne aftegner, ligger stolpehullet N9, der eventuelt kan repræsentere en indgang. Den nordlige stolperække fortsætter med stolpehul N15 mod vest. Der mangler dog et tilsvarende stolpehul i den sydlige række. Det burde være placeret i Grav N16, men er ikke blevet observeret her under udgravningen. Bygningen kan således være længere, ca. 11 m, og stolpehullet N7 vil så repræsentere en skillevæg og ikke en gavl. Om bygningen er før eller efter grav N16 kan ikke afgøres.

Fig. 5. Grav N1, stensætning med hvid kalksten i syd (foto Arne Hedegaard Andersen).

Der er ingen daterende fund fra stolpehullerne, og bygningens funktion i forhold til gravpladsen kan ikke afgøres. Bygningen kan være ældre eller yngre end gravpladsen.

Nedenfor bliver gravene fremlagt i katalogform.

Grav N1:

Nord-syd orienteret grav, oval, 2,3 x 1,75 m i overfladen, trugfor-

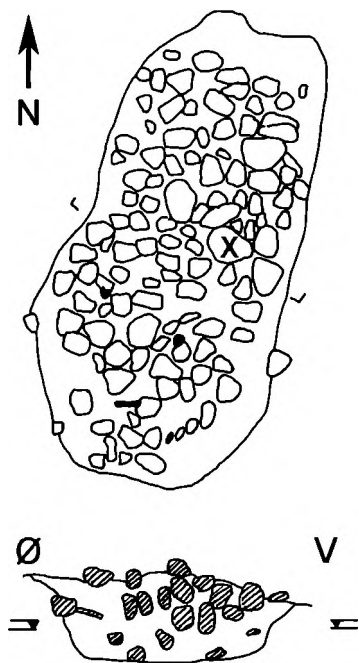

Fig. 6. Grav N3, plan og profil. Kryds markerer fundsted for trelliget spænde, x15 (tegning Lise Holm).

Fig. 7. Grav N3, trelliget spænde x15 taget op (foto Arne Hedegaard Andersen).

met nedgravning, ca. 30 cm dyb. Den gravlagte lå med hovedet mod nord. Over graven var en kompakt stenlægning, med op til 20 cm sten. En flad hvid kalksten lå øverst i sydenden. Stensætningens trugform skyldes gravens sammenfald. Oven på stenlægningen fandtes en jernkniv (fig. 5).

I graven fandtes sporadiske rester af knogler, og ved bæltetstedet en jernkniv, en jernspids, evt. torn til bæltespænde og en trekantet jerngenstand, bæltebeslag?, med nitte, der er rester af tekstil på genstanden. Der er spredte stykker af hvidbrændt knogle i fylden.

Tæt sydvest for graven er et stolpehul, 65 cm i diameter, 35 cm dybt, med stolpespor i midten. Det kan være en gravmarkering.

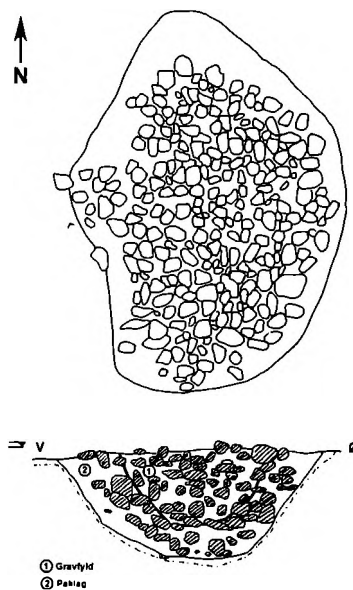

Fig. 8. Grav N13, plan og profil (tegning Lise Holm).

Grav N2:

Nord-syd orienteret grav, nærmest rektangulær, 1,9 x 1,35 m i overfladen, Trugformet nedgravning, ca. 45 cm dyb. Ingen knoglespor, udover ganske lidt brændt knogle. En kompakt stenlægning af store sten, op til 50 cm, er lagt over graven.

Graven indeholdt en jernkniv, placeret i gravens nordvest-hjørne. Der blev fundet 4 lerkarskår i graven, 1 som løsfund, 2 i overfladen og 1 i fylden lige over kniven.

Grav N3:

Nordnordøst-sydsydvest orienteret grav, nærmest rektangulær, 2,3 x 1,4 m i overfladen, flad bund med næsten lodrette sider, ca. 40 cm dyb. Der er enkelte knoglerester. Gravlagte er lagt på siden med bøjede ben, hovedet i nord med ansigtet vendt mod øst (fig. 6).

Der er medgivet et trefliget spænde med rester af forgyldning og fortinning. Ved spændet er der rester af skind og 2 forskellige tekstiler. Spændet har siddet på dragten ved gravlæggelsen, hvorfor det nu fandtes med bagsiden opad ved gravens kant (fig. 7). Der er en kompakt stenlæg-

ning over den gravlagte. Fra kanten i overfladen er små stykker brændt knogle.

Grav N13:

Nord-syd orienteret grav, oval, 1,8 x 2,1 m i overfladen, ca. 90 cm dyb, trugformet nedgravning (fig. 8, fig 9). Graven er opbygget af 2 lag. Yderst af et paklag, 30-40 cm tykt gruset kompakt med sten, mod indersiden er stenforing. Det indre lag er selve graven. Her ligger gravlagte i udstrakt rygleje med hovedet i nord. Gravfylden er sortbrunt sandet kompakt fyldt med sten (fig. 10).

Fig. 10. Grav N13, profil (foto Lise Holm).

Der er en del dårligt bevarede knogler fra denne grav. En lille jernkniv var placeret ved højre lårbensknogle. Ved kraniet er fundet et lerkarskår, og en opløst flage fra fylden hører formentlig til samme kar. I benenden er også fundet et lerkarskår. Enkelte fragmenter af brændt knogle er fundet i fylden.

Grav N14:

Nordøst-sydsydvest orienteret grav, 1,95 x 1,25 m, i overfladen, aflang med afrundede hjørner, flad bund og næsten lodrette sider. Ca. 36 cm dyb. Gravlagte har hovedet mod nord. Graven er dækket af en kompakt stenlægning ca. 25 cm tyk. Der er et rigt gravudstyr i form af et smykesæt bestående af 2 næsten ens små ovale dyreformede fibler, forbundet med en perlekæde af

Fig. 9. Grav N13, stensætning set fra øst (foto Lise Holm).

Fig. 11. Grav N14, oval dyreformet fibel, x48, in situ (foto Lise Holm).

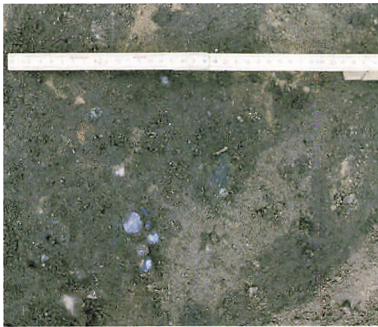

Fig. 12. Grav N14, glasperler in situ (foto Lise Holm).

16 glasperler og 1 stor perle af bjergkrystal (fig. 11 og fig. 12). Ved bæltstedet lå 2 jernknive, pincet af jern og en uvis aflang jerngenstand med ornamenteret bronzebeslag med tilhørende jernkæde. Rester af tekstiler ved metalgenstandene stammer sikkert fra dragten. I fodenden har været et træskrin med beslag og pyntenitter af jern. Ud fra udsty-

ret at dømme er det en kvindegrav.

Tæt nordøst for graven var et mindre fyldskifte, N37, det kan dog være af nyere dato.

Grav N16:

Nord-syd orienteret dobbeltgrav, rektangulær med afrundede hjørner, 2,25 x 1,25 m i overfladen, med flad bund og nærmest lodrette sider. Der er 2 begravelser lagt over hinanden, begge med hovedet mod nord, der er sporadiske knoglerester fra begge gravlagte. Ved nedre gravlagte er rester af trækiste. Her en medgivet en jernkniv lagt ved bæltstedet. Graven er dækket af et lag sten, der samtidig er bund for øvre gravlæggelse. Her er ingen gravgaver, dog kan en lille bronzegenstand fundet i overfladen ved gravens kant formentlig henføres hertil. Graven er dækket af en kompakt stenlægning. Løsfund af små fragmenter af brændt knogle i fylden.

Grav N17:

En noget uklar sydvest-nordøst orienteret grav, aflang 2 x 1,2 m, 27 cm dyb, trugformet. Der er kranie, dvs. tænder, liggende øverst i graven mod nord, helt ved gravens kant. Derudover er kun sporadiske fragmenter af

knogler og et enkelt løsfundet skår af en lerkarbund.

I forlængelse af N17 mod nordøst er endnu et aflangt fyldskifte, 1,5 x 0,9 m.

Grav N19:

Sydvest-nordøst orienteret grav, rektangulær med afrundede hjørner, 2 x 1 m, 36 cm dyb (fig. 13). Graven har flad bund og rette sider. Gravlagte lå i udstrakt rygleje med hovedet i nord. Der er spor af trækiste. Siddende på plads på dragten er medgivet

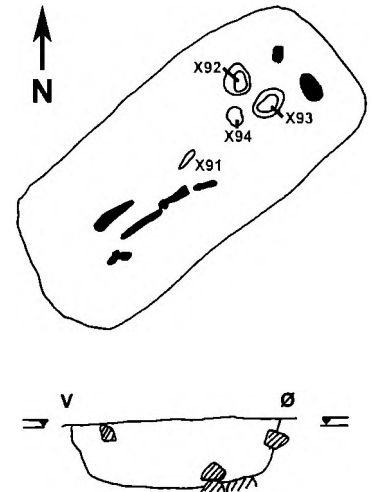

Fig. 13. Grav N19, plan og profil. x92-x93 markerer skålfibler, x94 rektangulær fibel og x 91 jernkniv (tegning Lise Holm)

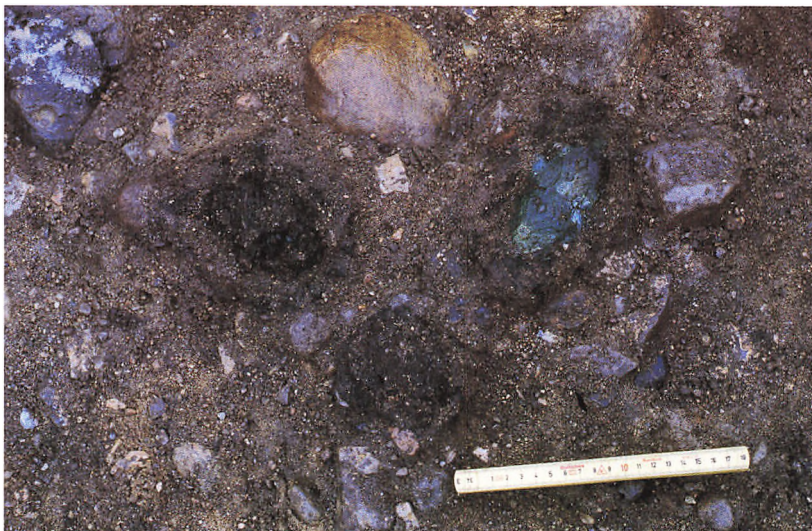

Fig. 14. Grav N19, skålfibler og rektangulær fibel, x92-x94, in situ. Smykkerne er dækket af nedfaldet træ fra kisten (foto Lise Holm).

et rigt smykkeudstyr bestående af 2 store skålfibler med en rektangulær pladefibel imellem (fig. 14). Ved bælttestedet desuden en jernkniv. Der er små løsfundne fragmenter af brændt knogle. Udfra udstyret at dømme er det en kvindegrav.

Grav N21:

Nordøst-sydvest orienteret grav, rektangulær, 2,3 x 1,4 m i overfladen. 45 cm dyb. Graven har flad bund, ca. 80 cm bred, med spor af 50 cm bred trækiste i bunden. Gravlagte lå i udstrakt rygleje med hovedet i nord. Ved bælttestedet lå 2 jernknive, den ene

meget stor. Løsfund fra fylden af små fragmenter af brændt knogle og 1 lille lerkarskår. Den store kniv antyder, at det er en mandsgrav.

Grav N24:

Nordøst-sydsydvest orienteret grav, rektangulær, 1,85 x 0,85 m i overfladen, 40 cm dyb og let trugformet. Gravlagte har hovedet i nord. Medgivet er en trefliget spænde af bronze, der lå ved gravens vestside i sydenden (fig. 15 og fig. 16). Graven er dækket af et kompakt lag store sten. Spredt i fylden er små fragmenter af brændt knogle.

Det trefligede spænde antyder, at det er en kvindegrav. Lige syd for er et fyldskifte N23, der evt. kan repræsentere en gravmarkering på overfladen.

Grav N29:

Nordøst-sydvest orienteret grav, rektangulær, 2,25 x 1,05 m i overfladen, 40 cm dyb med flad bund

Fig. 15. Grav N24, trefliget spænde, x116, in situ (foto Lise Holm).

Fig. 16. Grav N24, trefliget spænde, x116, taget op (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 17. Grav N29 og N30 set fra nord. Grav N30 er skåret over af skrænten til grusgraven (foto Lise Holm).

og lodrette sider. Gravlagte lå med hovedet mod nord. Der er ingen gravgaver medgivet. Fra fylden er 2 små lerkarskår og enkelte små fragmenter af brændt knogle.

Grav N30:

Nordøst-sydvest orienteret grav, afrundet rektangulær, 1,2 x 2 m i overfladen. 45 cm dyb med flad bund og skrå sider. En del af graven er gravet væk ved grusgravning, formentlig fodenden. Graven har bundstenlægning (fig. 17).

Der er ingen spor af gravlagte, men et gravudstyr bestående af 2 jernknive, et bæltespænde og 2 andre jerngenstande, samt formentlig en hvæssesten, idet et fragment er løsfundet i fylden. Herfra er også små fragmenter af brændt knogle.

Grav N31:

Nordnordøst-sydsydvest orienteret grav, rektangulær 1,6 x 1 m i overfladen, 40 cm dyb med flad bund og lodrette sider. Gravlagte har hovedet mod nord. Graven er dækket med stenlægning i et lag.

Gravens benende er gravet væk ved grusgravningen.

Medgivet i graven er 1 jernkniv og 1 hvæssesten. Fra fylden er små fragmenter af brændt knogle.

Da graven er forstyrret af grusgravningen kan gravudstyret have været rigere.

Sydvest for er et fyldskifte, N32, der evt. kan repræsentere en gravmarkering på overfladen.

Grav N36:

Nord-syd orienteret grav, afrundet rektangulær, 1,35 x 1,1 m i overfladen, 10 cm dyb. Fodenden er gravet væk ved grusgravning. Gravlagte har hovedet i nord. Graven har været dækket af stenlægning.

Medgivet i graven er 1 jernkniv, 2 glasperler og en bronzegenstand, hvoraf der nu kun er en 0,9 cm lang tynd stang tilbage. Der er små fragmenter af brændt knogle i fylden, samt 1 skår øverst i graven. Da graven er forstyrret af grusgravningen kan gravudstyret have været rigere.

Et fyldskifte, N35, ligger tæt nordvest for graven. Dette kan være en markering af graven på overfladen.

Grav N39:

Nord-syd orienteret grav, oval, 2,1 x 1,7 m på overfladen, 90 cm

dyb med skrå sider og rundet bund. Graven er opbygget med et ydre paklag kompakt med sten. Det indre lag, selve graven er 1,3 m bred, trugformet og 50 cm dyb. Gravlagte har hovedet i nord. Graven er dækket af et kompakt stenlag.

Medgivet i graven er 1 jernkniv, 1 bæltespænde og 1 jerngenstand af uvis funktion.

Grav N47:

Sydvest-nordøst orienteret grav, 1,8 x 2,3 m i overfladen. Selve graven er oval, 2,2 x 1 m, 30 cm dyb. Gravlagte havde hovedet mod nord. Graven er dækket af en kompakt stenlægning.

Der er medgivet en jernkniv. Desuden er løst i fylden fundet et lille skår og små fragmenter af brændt knogle.

Grav N48:

Usikker grav. Sydøst-nordvest orienteret, aflang, 2,9 x 0,9 m, 0,5 m dyb. Der er ingen fund herfra.

OLDSAGERNE

Bronzer

I det følgende skal primært bronze-smykkerne fra Brynshøj gravpladsen behandles. Det er disse sammen med perlematerialet som giver os en relativ datering af de enkelte grave. Men selve

bronzerne har vist sig at give flere interessante informationer fra sig udover datering, den gravlagtes køn og status. I grav N3 fandtes som allerede beskrevet en trefliget fibula. Typologisk kan den med sikkerhed henføres til Jan Petersen's type 92.³ I nyere litteratur benævnes den som Type 4 efter Iben Skibsted Klæsøes typologiske inddeling.⁴ Her dateres den til begyndelsen af det 10 århundrede e.Kr. Dette placerer Grav N3 som den yngste af gravene fra Brynshøj.

Smykket er velbevaret. Det måler fra yderste del af én flig til modsatte flig 6,9 cm. Målt fra yderste del af én flig til hvor de to øvrige mødes har vi ca. 5,7 cm. Smykkets gennemsnitlige godstykkelse er 2,05 mm. Dets nuværende vægt er 33 gram. Den ornamenterede forside af smykket er blevet såvel fortinnet som forgyldt. Men også bagsiden fremviser fortinning, samt en lille øsken. Øskenens funktion vil vi vende tilbage til under behandlingen af en anden trefliget fibula fra Brynshøj. Her vil vi kort dvæle ved hensigten med at fortinne bagsiden af et smykke (fig. 18 og fig. 19).

Fortinning af bronzesmykker er beskrevet af Dorte Gramstorp og

Mogens Bo Henriksen i artiklen "Fint skal det være".⁵ Processen bestod kort fortalt af, at smuldret tin evt. opblandet med lidt bly og kviksølv blev lagt eller smurt i et fint lag på det afrensede bronzesmykke. Smykket blev opvarmet fra den modsatte side og tinnet lagde sig nu i et fint sølv lignende blankt lag på bronzen. Den gode kvalitet af både forgyldning og fortinning på JP 92 fibulaen viser, at håndværkeren var erfaren.

Men hvorfor gøre den del af smykket som ingen kunne beundre smukt sølvblankt? Svaret er simpelt! Bagsidens fortinning beskyttede tøjet imod af få grøn affarvning fra selve bronzen. Salte fra sved eller urin på fingre accelererede denne proces. I dag bruges metallak for at forhindre sådant, men i vikingetiden har man hyppigt brugt fortinning.

En lille bonus har været at den blanke overflade bag på smykket har kunnet fange lyset. Slet ikke uvæsentligt, når en vikingetids kvinde i et næsten totalt mørkt hus om vinteren skulle hæfte smykkets nål.

Ved studiet af smykkets bagside kan det anes under lidt bevaret tekstil, at håndværkeren dog

Fig. 18. Grav N3. Treftiget spænde type 92. OHM 1764x15. Set ovenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 19. Grav N3. Treftiget spænde type 92. OHM 1764x15. Set nedefra (foto Arne Hedegaard Andersen).

havde lavet en mindre fejl. Det dobbeltkammede nålehæfte er sat lidt skævt på og sidder for

lavt. Problemet har formentlig været løst nemt nok ved at bøje smykkets jernnål en anelse. Ved

Fig. 20. Foto af bagside af Uppåkra type 92 fibula. U 3446 (foto Bengt Almgren).

sammenligning med smykker af lignende type fra det øvrige Skandinavien har det vist sig, at Brynshøj fiblen ikke er alene om at have denne iøjefaldende fejl! Et smykke fra Uppåkra (U 3446) i Skåne viser en identisk fejl-placering af nålekamme. Nåleskedens position, udformning og placering er også identisk med Brynshøj fiblen. Afstanden imellem yderste del af nåleskede til den yderste del af nålekamme er også sammenlignelig - ca. 4,7 cm (fig. 20).

Ses de to smykker forfra virker de identiske i størrelse og type, men ganske små forskelle kan dog iagttages. Disse forskelle til

Fig. 21. Grav N14. To stk. type N1. OHM 1764x48 og x 58. Set ovenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 22. Grav N14. OHM 1764x58 set nedenfra. Fortinning på rand (foto Arne Hedegaard Andersen).

trods er der ingen tvivl om, at Brynshøj smykket har været lavet ud fra aftryk fra en fast genbrugelig model – formodentlig af bly.⁶ Modellen har været behæftet med ovennævnte fejl, men ellers været fuldt tjenstdygtig. De små forskelle på forsiden vil opstå under den nødvendige efterbehandling af de rå-støbte bronzer med stikler, mini-mejsler og file.

Grav N14 kunne fremvise et par små ovale dyreformede fibler sammen med en enkelt velbevaret glasperlekæde, hvor den største perle var en bjergkrystal. En bronzenegenstand med øsken (x71) kunne desværre ikke identificeres. Oval fibel x48 er 4,4 cm lang og 2,6 cm bred. Højde 1-1,1 cm. Nuværende vægt pr. 13 gram. Godstykkelser i snit 1,96 – her op til hele 2,5 mm i selve ryggen. Oval fibel x58 er 4,5 cm lang og 2,5 cm bred. Højde 0,9 cm. Vægt 14 gram. Godstykkelser i gennemsnit 1,73. I ryg op til 2,0, rand kun 1,4 mm (fig. 21).

Fiblerne er relativt velbevarede. Et lille stykke er dog afbrækket på x48. Dette må dog være sket efter gravlæggelsen. Ingen overflade forgyldning eller fortinning. Men svage spor efter fortinning under rand (fig. 22)!

Fig. 23. Grav N14. Nærfoto af ekstra koncentrisk cirkel i panden på OHM 1764x58 (foto Arne Hedegaard Andersen og K.R. Hedegaard).

Den velbevarede perlekæde har været ophængt imellem de to fibler. Fiblernes naturlige placering har været i højde med kravebenene på den kvinde som oprindeligt bar dem. Smykkernes funktion var at lukke en selekjole. Disse smykker dateres traditionelt til det 8. århundrede e.Kr. i Skandinavien og benævnes som type N1 fibler efter Mogens Ørsnes i "Form og Stil" fra 1966.⁷ Det 8. århundrede e.Kr. betegner overgangen imellem perioden Yngre Germanertid og Vikingetid. Det ville derfor være ønskeligt at få en nærmere datering af disse smykker. Men her er der visse problemer.

De ovale dyreformede fibler og de beslægtede dyreformede fib-

Fig. 24. Foto af åben to-delt lerform med replik af oval fibula N1 repliceret ud fra OHM 1764x48 (foto K.R. Hedegaard).

ler (type O efter Ørsnes 1966) er svære at inddele typologisk. Dette skyldes, at der så at sige ikke findes mere end højst to identiske. Disse fibler viser næsten altid små bevidst lavede afvigelser i udformningen af ornamentikken. Hvor langt man har drevet dette viser netop de to Brynshøj fibler! De er ved et hastigt øjekast nærmest identiske; men den ene (x58) har en ekstra koncentrisk cirkel indstemplet – så at sige "midt i panden" (fig. 23). Stemplet har oprindeligt været brugt til at formgive dyrenes øjne, skuldre og hofter. Nærmest i sidste øjeblik før den

endelige færdiggørelse – og skærende den oprindelige ornamentik, er den ene fibel blevet næsten molesteret. Dette kan tydeligt ses i næroptagelse.

Velbevarede gravfund med type N1 fibler er desværre sjældne i Danmark, undtagen på Bornholm. Derfor blev det søgt at nærme sig fiblerne dateringsmæssigt støbeteknologisk. Her er det vigtigt at forstå, at den tids bronzer normalt blev støbt i todelte lerforme (fig. 24 og fig. 25). Den Antikvariske Samling i Ribe har på museet Ribes Vikinger enkelte støbeformfrag-

menter til lignende fibler. Disse støbeformsfragmenter kan henføres til fundlag der dateres til ca. 725-760. Dateringen er bl.a. baseret på møntfund.⁸

Desværre viser formfragmenterne fra Ribe ikke samme karakteristiske flade udragende rand som Brynshøj fiblerne. Randpartiet på Brynshøj grav 14 fiblerne giver en flad standsflade, når man ser bort fra den enkelte nålekam og nåleskeden. Dette placerer disse fibler klart i samme støbeteknologiske kategori som de trefligede fibler og de store ovale fibler fra Brynshøj. Flad standflade gør det nemmere og væsentligt hurtigere at bygge overdelen af støbeformen op og i øvrigt også at fjerne denne igen fra en evt. fast model.

Fig. 25. Foto af støbeformsfragment til type N1 fibula fra Ribe ASR 7x2488 (foto K.R. Hedegaard og C. Feveile).

Fig. 26. Dyreformet fibula fra Asnæs, OHM 1435x1. Set ovenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 27. Dyreformet fibula fra Asnæs, OHM 1435x1. Set nedenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Det modsatte ser vi i oprindelsesgruppen til de ovale dyreformede fibler, nemlig de regulært dyreformede fibler type O. En meget medtaget løsfunden fibel fra Asnæs i Odsherred illustrerer dette.⁹ Denne fibula har ingen flad solid standflade. Ved Asnæs fiblen vil det faktisk være mere praktisk at begynde med at bygge den todelte støbeform ved at starte med underdelen. Dog har Asnæs fiblen ganske som de

to små ovale Brynshøj fibler enkelt-kammet nålefæste placeret nærmest direkte på selve randen (fig. 26 og fig. 27). Dette er et typisk støbeteknologisk træk på fibler fra slutningen af yngre germanertid, modsat vikingetiden, hvor nålefæste og nåleskede altid er placeret et stykke inde fra randen og nålefæsterne er næsten altid dobbelt-kammede. Ovenstående mht. formopbygningen er blevet fastslået igennem en

Fig. 28. Grav N16. Uidentificeret bronzegenstand, OHM 1764x75 (foto Arne Hedegaard Andersen).

række forsøg af Ken Ravn Hedegaard.¹⁰ I 2006 blev frihånds-replikker lavet ud fra fibel x48 fra Brynshøj grav 14 føjet til forsøgene.

Så er disse to ovale dyreformede fibler en del af et tidligt vikingetids-miljø omkring anden halvdel af det 8. århundrede e.Kr? Bjergkrystal-perlen peger dateringsmæssigt i samme retning. Men de øvrige perler er ifølge museumsinspektør Claus Feveile typiske

Fig 29. Grav N19. To stk. type JP 37. OHM 1764 x 92 (til højre) og x93 (til venstre). Set ovenfra. Lagt ud som båret (foto Arne Hedegaard Andersen).

for Ribes fundstratigrafi i tiden lige op til ca. 750 e.Kr. – men ikke efter.¹¹

På nuværende tidspunkt bør vi datere grav 14 til omkring midten af det 8. århundrede e.Kr. Herved bliver denne grav formentlig den ældste af Brynshøj gravene.

I grav N16 blev der fundet en lille 3 cm lang flad bronze. Godstykkelser 1,5 mm. Denne genstand kan p.t. desværre ikke henføres til noget kendt smykke eller redskabsgruppe (fig. 28).

Grav N19 må betegnes som Brynshøj gravpladsens rigeste grav. Her blev der bl.a. fundet et

par store ovale skålspænder af type JP 33/37 variant A2.¹² Vi vil blot kalde dem type JP 37. Der er ingen perler, men derimod meget overraskende en rektangulær plade-fibel type K1 efter Ørsnes' typologi.¹³

Målene for den største type JP 37 (x92) er længde 10,4 cm, bredde 6,8 og højde ca. 2,2 cm. Afstand imellem yderste del af nåleskede til yderste del af dobbelte nålefæste 6,3 cm. Nuværende vægt 51 gram. Godstykkelser i snit 1 mm! Denne godstykkelser fordeler sig jævnt, nålefæste dog 1,4 mm og nåleskede 1,55 mm.

Det andet ovale brystspænde type JP 37 (x93) har samme mål, dog er bredden kun 6,3 cm, hvilket skyldes nedbrydning af randen. Afstand imellem yderste del af nåleskede til nålefæste også afvigende – 5,9 cm. Vægt 41 gram. Godstykkelse kun 0,8 mm! Nålefæste 2,2 mm og nåleskede 1,6 mm.

De to store ovale spænder fremviser en identisk ornamentik. Denne er dog svær at iagttage pga. kraftig nedbrydning. Værst er det gået ud over det særligt tynde spænde x93. Der er tegn på, at et kistelåg på et tidspunkt kollapsede og brød det store udsatte spænde i stykker. I dag er smykket sat sammen igen takket været fremragende konserveringsarbejde. Der er ingen tegn på forgyldning eller fortinning. Hvert spænde har haft pånippet ni små hvælvede tinlegerings-knopper. Disse er gået til, men i nogle tilfælde kan rester af deres bronze-nitter iagttages (fig. 29).

De forskelligt satte og forskelligt udformede nåleskeder og nålefæster antyder, at her har ikke været anvendt en komplet model som ved den trefligede fibula type JP 92 fra grav N3. Forsøg med støbning af store ovale spænder af type JP 37 har vist, at den bedste fremgangsmåde er at

Fig. 30. Grav N19. To stk. type JP 37. OHM 1764x92 (nederst) og x93 (øverst). Set nedenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

lave en støbeforms overdel over en voksmodel.

Her er det væsentligt, at modellen kan stå plant. Modellen kan faktisk fjernes før brænding, men det fineste resultat opnås ved at tørre overdelen, brænde den og herved ofre voksmodellen. I den brændte overdel placeres nu et stykke tyndt tekstil. Frisk formler presses ned i kaviteten og underdelen opbygges. Resultatet er i den sidste ende et ganske tyndt støbegods, men med tekstilaftryk på undersiden af bronzerne. Dette kan da også iagttages på JP 37 spænderne fra Brynshøj grav 19 (fig. 30), men ikke under de

små type N1 spænder fra grav N14.

Men nålefæster og nåleskede må skæres manuelt ned i underdelen før, at denne er fuldstændig tør. Her vil der opstå afvigelser – ganske som ved vores to spænder. Mht. ovenstående bør det nævnes, at der på Gotland er fundet JP 37 spænder, hvis ugenneborrede sæder til tin-knopperne antyder at her kan være tale om faste modeller til sådanne spænder – eller blot ufærdige spænder.¹⁴

Randene på de to JP 37 fibler er meget nedbrudte. Dog kan man se rester af et boret hul i siden af det ene endeparti af x92 (fig. 31) og svagt ane konturerne af et lignende på x93. Disse huller er typiske for disse store masseproducerede spænder. Man har fra hul til hul ophængt en perlekæ-

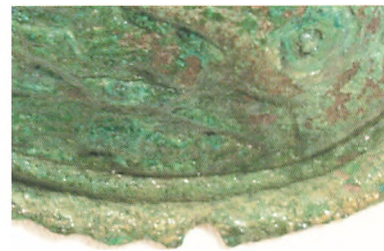

Fig. 31. Grav N19. 1764x92. Nærfoto af halvt hul på rand (foto K.R. Hedegaard) (foto Arne Hedegaard Andersen og K. R. Hedegaard).

de, hvilken dog manglede i grav N19. Hullerne hjælper os til at etablere, hvad der reelt vendte nedad på disse store fibler og hvilken fibel som sad til højre eller venstre på kvindens klæde-dragt. Således er sådanne huller altid logisk sat modsat nålespidserne på spænderne. Disse spænders nåle havde sjældent fjederfunktion og nålene blev holdt på plads nede i deres nåleskeder af pres/træk fra tekstilstropperne. Det hænder man i grave finder spænder sat "omvendt" på; altså med nålespidserne nedad. Dette er rent faktisk mest praktisk, når en på ryggen liggende død person skal påklædes.

Særligt interessant ved de to JP 37 spænder fra Brynshøj er stempelornamentikken på deres randpartier. Ikke få af disse spænder opviser her stempelornamentik, dette gælder bemærkelsesværdigt også for den yngre type JP 51, de dobbeltskallede spænder. Typisk er en trekantsindstempeling med én centerknop eller tre knopper. Vores spænder synes at have den første type. Den stærkt nedbrudte bronze gør dog en klar 100 % sikker identifikation af stemplet usikker. Her forstået således, at en mønsterpunsel afgiver set under et mikroskop et

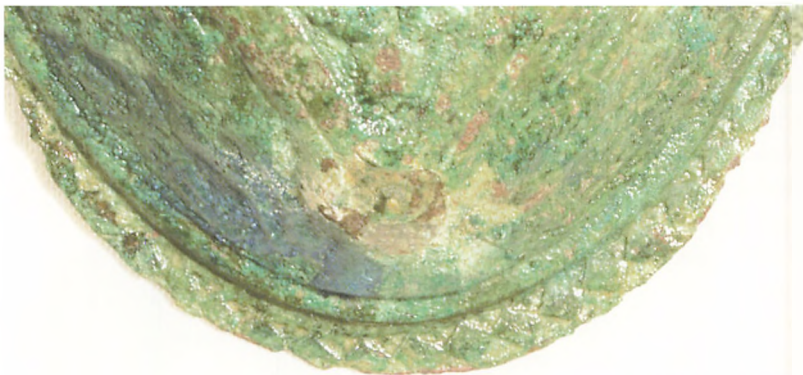

Fig. 32. Grav N19. 1764x92. Nærfoto af stempelornamentik på rand (foto Arne Hedegaard Andersen og K.R. Hedegaard).

"fingeraftryk". Dvs. at det er muligt at henføre forskellige velbevarede spænder til det samme værksted ud fra disse stempler.¹⁵ Men desværre ikke i vores tilfælde. Dog kan det lige nøjagtig iagttages, at her er tale om en variation med timeglas formet indstempeling. Hvad der først ligner to modsat satte trekantstempler er rent faktisk resultatet af ét stort timeglasformet stempel (fig. 32).

Med hensyn til værksteder, så har man fundet talrige støbeformsrester til netop sådanne JP 37 spænder på øen Björkö i Mälaren tæt ved Stockholm i Sverige.

Her er tale om de berømte Birkafund. Ud fra strandlinie-dateringer er produktionstidspunktet for disse bronzer sat til ca. 780 e.Kr.¹⁶ Denne datering står dog til diskussion. Almindeligvis dateres JP 33/37 spænder til første halvdel af det 9. århundrede e.Kr.¹⁷

Her bringer det tredje smykke i Grav N19 en del forvirring ind. Dette rektangulære smykke x94 er modsat de to stærkt nedbrudte JP 37 spænder meget velbevaret. Dets mål er 6,3 cm i længden, 2,9 cm i bredden og har en højde, hvilken samtidig er smykkets godstykkelse på 1,275 mm i snit.

Fig. 33. Grav N19. Rektangulær fibula type K1. OHM 1764x94. Set ovenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 34. Grav N19. Rektangulær fibula type K1. OHM 1764x94. Set nedenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Nåleskede og nålefæste er indtrukne, pga. en klump fastrustet tekstil kan man ikke se selve nålefæstet (fig. 33 og fig. 34). Nu-værende vægt 20 gram.

Smykket er forgyldt, hvilket har gjort smykket mere modstandsdygtigt over nedbrydning. Et midterfelt er udsmykket med

dyreornamentik i stil C eller D. Denne er omgivet af en relativ bred bort med to rækker med simpel stempelornamentik i form af små punkter. Et lille stykke trækul er faldet ned i formen under støbningen og har givet et lille hul næsten midt på smykket. Denne fejl havde været nem at

udbedre med en lille indhamret prop i kobberlegering, men dette blev tilsyneladende aldrig gjort (fig. 35).

Denne type K1 fibel ville passe bedre tidsmæssigt i grav N14 sammen med de to små ovale dyreformede type N1 fibler, thi disse rektangulære spænder dateres gerne relativt kronologisk til Ørsnes fase 2 dvs. ca. 650-725 e.Kr. En tidlig fase 3 kan dog også komme i betragtning.

Det rektangulære spænde hører dog uden tvivl til udstyret i grav N19. Her har det være brugt som "tredje spænde" (kappespænde) i stedet for et mere tids-typisk treffliget spænde. Det er før set at man i forhistorisk tid har benyttet sig af smykker som allerede på deres brugstidspunkt har været meget gamle. Men en mindre undersøgelse af lignende gravfund i Odsherred og Vestsjælland bragte det resultat, at her ikke var tale om en enestående undtagelse. To eksempler kan her fremføres:

Stårup/Nygård, Højby sogn i det nordlige Odsherred. Fladmarks grav (her lidt usikkerhed). To store ovale type JP37 undertype A1. En rektangulær pladefibula, skåren af større fibula eller

Fig. 35. Grav N19. Rektangulær fibula OHM 1764x94. Nærfoto af hul, støbeskade på grund af nedfaldet trækul (foto Arne Hedegaard Andersen og K.R. Hedegaard).

beslag med entrelac ornament – anglo-skandinavisk type K5.¹⁸

Rørby, Rørby sogn tæt ved Kalundborg. Usikker grav (fund i grusgrav). Dele af et skelet. To ovale fibler type JP 11 og en rektangulær pladefibula, oprindeligt beslag. Type K 5, dyrestil F. Dateres af Ørsnes til fase 3 (ca. 725-800 e.Kr. af yngre germanertid) eller ældre vikingetid.¹⁹

Man tør fremføre den påstand, at der i den tidligste vikingetid i Odsherred og omegn var en fornyet interesse for disse rektangulære spænder. Faktisk er der iblandt støbeforme på Birka

dateret til anden halvdel af det 8. århundrede e.Kr. fundet enkelte fragmenter til rektangulære spænder.²⁰ Men normalen har åbenbart været at genbruge gamle spænder eller tildanne sig lignende af flade beslag.

Men hvor skal vi placere Grav N19 dateringsmæssigt? De nye fund fra Birka er ikke helt færdigbehandlet og vi må derfor være forsigtige med at overføre dateringer herfra. Men de foreløbige resultater fra Birka sammenholdt med tilstedeværelsen af den rektangulære type K1 fibel i grav N19 antyder en datering til slutningen af det 8. århundrede e.Kr.

Grav N24. I denne grav blev der i lighed med grav N3 også fundet kun et enkelt smykke og igen en trefliget fibel. Men i dette tilfælde en anden type; nemlig JP 89 - eller type 2 efter I. Skibsted Klæsøe's typologi.

Fiblen's mål fra en flig til en modstående er 6,8 cm. Fra en flig til hvor de to øvrige mødes 5,2 cm. Bredde over flig med øsken 2,9 cm. Nuværende vægt 45 gram. Godstykkelse i snit – hele 2,9 mm! Dette skyldes et massivt højt centerstykke, dette er op til 4,8 mm tykt. Rester af grov fortinning på bagside. Ingen sikre spor

af fortinning på den ornamenterede side (fig.36 og fig. 37).

Denne trefligede fibula x116 fremstår som usædvanlig velbevaret. Det skyldes til dels den partielle fortinning, men også det kraftige gods. Modsat JP 92 fiblen fra grav N3 har støberen ikke lavet en udsparring på bagsiden af denne fibel. Dette ville ellers have gjort grav N24 fiblen noget lettere. JP 89 er sjældne i Jan Petersens hjemland Norge, men de kendes fra talrige danske fund, f.eks. et meget elegant eksempel fra Lejre.²¹ Karakteristisk for disse fibler er de tre små indadvendte dyrehoveder og rankeornamentikken på selve fligene. Kanternes udformning kan derimod variere meget. Brynshøj fiblen har som kant/rand et dobbelt bånd, hvor Lejre eksemplaret har en meanderornamenteret rand.

Dateringsmæssigt placeres JP 89 i første halvdel af det 9. århundrede e.Kr.²² Men en mere præcis datering kunne være ønskelig. Generelt anses de større eksemplarer, hvortil vores må sige at tilhøre for at være senere end de små af samme type.

Brynshøj N24 fiblen bekræfter teorien om, at man fortinnede

bagsider af fibler for at beskytte tøjet imod grøn kobberoxid affarvning. Denne fibel har i lighed med grav N3 fiblen en lille øsken bag på den flig, hvor pladsen ikke optages af enten nåleskede eller nålekamme. Men i grav N24's tilfælde var der bevaret en stump af en tråd som havde været sat fast i øskenen. Tråden blev fjernet ved konserveringen.

Formålet med disse øskner er gerne overset. Det er generelt accepteret at brugeren har anvendt disse øskner som et ophæng til en lille kæde som igen bar f.eks. en nøgle eller et nålehylster. Mange tidlige trelligede fibler var oprindeligt uden støbt øsken og blev forsynet med borede huller og ringe. Disse gennemboringer er tydeligvist blevet udført af brugeren og ikke håndværkeren, da hullerne gerne går temmelig brutalt ned igennem ornamentikken. Senere har håndværkerne åbenbart afkodet brugernes behov og har tilføjet praktiske øskner til deres produkter.

Men det oprindelige formål for disse øskner var ikke nødvendigvist at fastgøre en lædersnøre eller kæde. Hullerne/øsknerne var brugernes måde at fiksere disse kappe/sjal fibler til denne

Fig. 36. Grav N24. Trelliget fibel type JP 89. OHM 1764x116. Set ovenfra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 37. Grav N24. Trelliget fibel type JP 89. OHM 1764x116. Set nedefra (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 38. To små fibler fra Fyn set forfra. Rhombeformet fra Strandby og cirkulær fra Gudme (foto J.Nielsen, Odense Bys Museer).

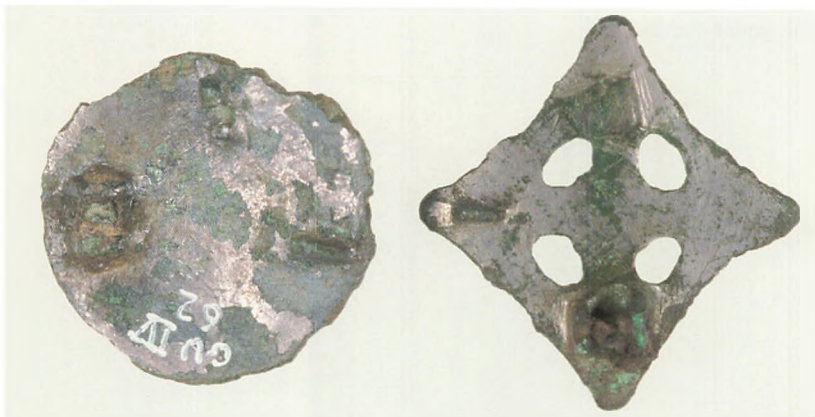

Fig. 39. To små fibler fra Fyn set bagfra. Rhombeformet fra Strandby og cirkulær fra Gudme (foto J. Nielsen, Odense Bys Museer).

ene side af klædningsstykket med en lille kraftig tråd. Vi har ved disse fibler igen jernnåle uden fjedervirkning og sådanne anordninger springer

nemt op og smykket kan derfor gå tabt. Tråden fastholdt også fiblen der, hvor brugeren gerne ville have den når klædningsstykket skulle aflægges

eller tages på. Et problem vi moderne mennesker ikke tænker over, da vi har knapper og lynlåse.

De små øskner blev en stor succes og vi ser den også på ganske små fibler; såkaldte særk-fibler! Disse fibler havde tynde nåle uden fjedervirkning og kunne ikke bære meget i en kæde, så her var øskenen primært til at fastholde fiblen. Et par små fibler fra Fyn illustrerer dette forhold. Her er igen bagsiderne blevet fortintet (fig. 38 og fig. 39).

Selvom det kun er fire grave fra Brynshøj i Højby som kunne fremvise bronzesmykker, så har netop disse smykker været enten i deres udformning eller kombination spektakulære. Særligt de to små unikke ovale dyreformede spænder af type N1 fra grav N14 viser sammenlignet med de to store masseproducerede ovale spænder af type JP 37 fra grav N19 en markant udvikling af støbeteknikken i det 8. århundrede e.kr, men også et kvantespring i datidens opfattelse af hvilke smykkeformer der var traditionelt, socialt og regionalt acceptable. Begge smykketyper viser den tidlige vikingetids intense brug af fladtstående smykker

med markant rand. Men hvor man ved de små ovale dyreformede fibler stadigvæk ønsker en individualisering af det enkelte smykkepar, så er de store JP 37 smykker et resultat af en masseproduktion af ornamentmæssigt næsten helt ens smykker.

I perioden yngre germanertid, som slutter omkring år 740-50 e.Kr., kan vi finde små serier med ens smykker, f.eks. fugle-fibler, men ingen reel serieproduktion af de dyreformede eller ovalt dyreformede fibler, selv de samtidige rektangulære pladefibler viser gerne bevidst tilføjede forskelle. Noget har bevæget samfundet omkring begyndelsen af anden halvdel af det 8. århundrede e.Kr. til at i løbet af ganske få år, fuldt ud at acceptere et smykke-udstyr som kunne være identisk på Lofoten oppe i Nordnorge, på Björkö i Sverige og i Odsherred i Danmark. Små regionale forskelle kan endnu iagttages i f.eks. trefligede kappe-fibler som type JP 89 fra grav N24, men også her breder ens masseproducerede trefligede fibler som f.eks. JP 92 eksemplaret fra grav N3 sig over det meste af Skandinavien.

Modsat var de rektangulære pladefibler af type K1 og K5 et udtryk for en åbenbart bevidst

anakronisme fra brugernes side. Muligvis var denne mode et begrænset vestsjællandsk og kortlivet fænomen i den tidligste vikingetid.

Alle smykkerne bestemmer deres brugere som kvinder. Ovale spænder findes sjældent i børnegrave. Kun en giftemoden eller gift kvinde synes at have ret til bære sådanne og blive begravet med disse.²³

Gravene med blot et trefliget kappe-spænde kunne måske tolkes i retning af, at kvinden har været enke. Dog kan også her sparsommelig fra de efterladte have haft en indflydelse. De to store JP 37 spænder i grav N19 har på et tidspunkt båret en perlekæde. Hvor blev disse perler af?

Perler

Der er perler i 2 grave. Perlerne er bestemt til typerne hos J.

Fig. 40. Alle perler fra grav N14 (foto Arne Hedegaard Andersen).

Callmer, 1977, fremover benævnt JC.

Den ene er grav N14, med i alt 15 stk., hvoraf de 14 er af glas og den sidste af bjergkrystal. I blandt glasperlerne er der flere typer. Først og fremmest de 8 farverige mosaikperler, der alle er forskellige. De resterende 6 er ensfarvede, 1 sort og resten blå. Perlerne har forbundet de 2 små ovale dyreformede fibler af bronze x48 og x58. I perlekæden er også bjergkrystalperlen x61. Det hele har siddet foran på gravlagtes dragt (fig. 40).

x 47: Facetteret, sort. Facetterne er rombiske. 1 cm lang, kvadratisk tværsnit, 0,7 cm sidebredde. JC. A183.

x 50: Cylinderformet, rød med sort-hvid-lys grøn mosaik i tern. 2,3 cm lang, 1 cm i diameter. JC. G041.

x 55: x62 og x68: 3 ens cylinderformede. Blå, 1 cm lange, 0,7-0,8 cm i diameter. JC. A174.

x 57: Tøndeformet. 2 omløbende rækker lysegrønne meandre i sort bånd, 2 gule og 1 rød stribe i midten. 1,3 cm lang, 1,4 cm i diameter. JC. G001.

x 59: Tøndeformet. Sort med lysegrønne kryds og rød-hvide ovaler. 1,1 cm lang,

1,3 cm i diameter. JC. G012.

x 60: Cylinderisk med afrundede kanter. Rød med tæt mosaik af store tern udfyldt med 2 forskellige mosaikker med små sort-gule tern og med små tern i sort-hvid-grøn. Mønstreet er vredet lidt skævt. 1,2 cm lang, 1,5 cm i diameter. JC. G031.

x 61: Perle af bjergkrystal. Tøndeformet med hul, som snævrer ind ved midten. 2 cm lang, 2 cm i diameter. Endeflade 1,1 cm i diameter, hul 0,5 cm i diameter, ved indsnævring ca. 0,25 cm. Perle er slidt, med enkelte små skår. JC. S004.

x 63: Facetteret, blå. Facetterne er rombiske. 1,2 cm lang, kvadratisk tværsnit, 0,7 cm sidebredde. JC. A183.

x 64: Tøndeformet. Mørk blå bund med tæt mosaik i store tern udfyldt med 2 forskellige mosaikker med små sort-hvide tern med rød kant og med hvid roset. For enderne skrå hvide streger. 1,7 cm lang, 1,6 cm i diameter. JC. G031.

x 65: Tøndeformet. Mosaik i store tern udfyldt med 2 forskellige mosaikker med firkløver i lysegrøn på sort bund og med rød-sort-hvid

kvadrat. 1,2 cm lang, ca. 1,2 cm i diameter. JC. G012.

x 66: Tøndeformet med 8 rød-gule partier af forskellige størrelse på mørkeblå bund. Mønstreet er lidt uregelmæssigt. 1,3 cm lang, 1,4 cm i diameter. JC. G020.

x 67 og x 67: Sammenlimet, mangler ca. 1/3. Tøndeformet. Omløbende bånd i rød-hvid-blå mosaik. Rød ved enderne. 1 cm lang, 1,2 cm i diameter. JC. G001.

x 69: Kvadratisk tværsnit med afrundede kanter. Blå, 1,2 cm lang, 0,7 cm sidebredde. JC. A181.

I grav N36 er fundet 2 glasperler. De ligger tæt ved kraniedele (tænder) i gravens nordende (fig. 41).

x139: Tøndeformet, med kvadrater udfyldt med 2 forskellige mosaikker, en småternet i gul-blå, og en blå med 1 rød og 4 hvide prikker. Enderne er skråstribede i rød, lysegrøn, hvid og blå. 1,4 cm lang, 1,3 cm i diameter. JC. G031.

x140: Skiveformet, sort med hvide buede linier. 0,8 cm tyk, 1,7 cm i diameter. JC. B406.

Fig. 41. De to perler fra grav N36 (foto Arne Hedegaard Andersen).

De farverige perler i grav N14 hører til J. Callmers perlegruppe Ga og, de ensfarvede perler hører til perlegruppe An. Bjergkrystalperlen hører til gruppe Sa. De to perler fra grav N36 hører henholdsvis til perlegruppe Ga og Bf.

De forekommende perlegrupper sætter J. Callmer til fortrinsvis at forekomme i hans tidlige perleperioder, BP I – III, altså fra sidst i 8. århundrede til midt i 9. århundrede.²⁴

Alle glasperlerne er af former, der også ses i Ribe og Birka, og her dateres til ikke yngre end ca. 750 e.Kr. Bjergkrystalperlen er typisk for sen 8. og 9. århundrede.²⁵ Perlerne støtter altså de dateringer af gravene som bliver fremlagt i afsnittet om bronzemykkerne.

Knive

Knive er den oldsag, der er flest af på gravpladsen. Der er knive i næsten alle grave, i alt 16 knive fordelt i 8 grave med 1 kniv og 4 grave med 2 knive. 5 grave er uden knive. I flere grave er kniven den eneste gravgave. Mange af knivene er kun delvist bevaret. Mange er små og meget opskærpede, men enkelte store knive ses også. Knivene er enæggede med grebspids. Alle knive er af jern. De fleste af knivene ligger omkring bæltstedet på gravlagte, dog er kniven x1 fra grav N1 lagt ovenpå den dækkende stenlægning (fig. 42).

Grav N1:

x1: 7,3 cm lang, 1,4 cm bred og 0,4 cm tyk ved ryggen. Grebspids knækket ca. 1,1 cm lang.

x3: Hel, 10 cm lang, ca. 1,5 cm bred og ca. 0,5 cm ved ryggen. Grebspids ca. 3,5 cm lang.

Grav N3:

x9: 6,6 cm lang. Knækket knivsblad ca. 1 cm bred og ca. 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 5 cm lang.

Grav N13:

x26: Hel, 7,8 cm lang, 1 cm bred og 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 3 cm lang.

Grav N14:

x56: Hel, 8,2 cm lang, 1,2 cm bred og 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 2,5 cm lang.

x71: Hel, 11 cm lang, 1,7 cm bred, 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 4,3 cm lang.

Grav N16:

x84: 13 cm lang. Knækket knivsblad, eller meget opskærpet 2 cm bredt, 0,4 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 8 cm lang.

Grav N19:

x91: Hel, stærkt opskærpet, 12,4 cm lang, 1 cm bred, 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids 8,9 cm lang.

Grav N21:

x104: Hel, 23 cm lang, 2 cm bred, 0,4 cm tyk ved ryggen. Grebspids 10,5 cm lang.

x106: Hel, 14 cm lang, 1,4 cm bred, 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids ca. 8 cm lang.

Grav N30:

x124: Hel, 8,8 cm lang, 1,3 cm bred, 1,2 cm bred, 0,4 cm tyk ved ryggen. Grebspids 3,5 cm lang.

x127: 5,3 cm lang, 1,4 cm bred, 0,4 cm tyk ved ryggen. Knækket grebspids ca. 1 cm lang.

Fig. 42. Et udvalgt af knive fra gravene (foto Arne Hedegaard Andersen).

Grav N31:

x132: 7 cm lang. Knækket knivsblad, 0,9 cm bred, 0,4 cm tyk ved ryggen, Grebspids 4 cm lang.

Grav N36:

x136: Knækket knivsblad, 4,7 cm lang, 1,5 cm bred, 0,3 cm tyk ved ryggen.

Grav N39:

x151: Knækket knivsblad, 4,5 cm lang, 1,1 cm bred, 0,3 cm tyk ved ryggen.

Den afknækkede grebspids x153 fra samme grav kan høre hertil.

Grav N47:

x159: Hel, 10,7 cm lang, 1,5 cm

bred, 0,3 cm tyk ved ryggen. Grebspids 4,5 cm lang.

Hvæssesten

På trods af de mange fund af knive er der kun fundet 2 små fragmenter af hvæssesten i gravene.

Det er x129, løsfund fra fylden i grav N30 og x131 fra grav N31. Den sidste er fundet på bunden af graven ved bæltetstedet sammen med kniv x132. Hvæssestenen er knækket. Den har haft ophængningshul i enden, men er knækket i hullet.

Spænder

Kun i 2 af gravene blev fundet bæltespænder, begge af jern. Det er x126 fra grav N30 og x150 fra grav N39. Begge spænder er ovale og har formentlig siddet på plads på gravlagtes dragt. Eventuelt findes tornen, x2, til et spænde i grav N1 (fig. 43).

Træskrin

I den rige grav N14 fandtes i fodenden mange små jernnitter og andre små jerngenstande. Det er beslag og pyntenitter til et træskrin. I alt er fundet 13 små beslagdele og 10 nitter eller nittehoveder. På flere af genstandene er spor af træ. En rekonstruktion af skrinet er ikke foretaget.

Jern, diverse

Der er enkelte jerngenstande af uvis form fra gravene, det drejer sig om en lille plade med nitte x2 fra grav N1. Fra det rige udstyr i grav N14 er foruden smykkerne

Fig. 43. Jernspænderne fra grav N30 og N39 (foto Arne Hedegaard Andersen).

Fig. 44. Jerngenstand med bronzebeslag, knive og pincet fra grav N14 (foto Arne Hedegaard Andersen).

en kniv, en pincet og en aflang jerngenstand, 9,5 cm lang, omviklet med 2 forskellige tekstiltyper. Genstanden har et ornamenteret bronzebeslag for enden. Herpå er fæstnet en kæde af jern, x71 (fig. 44).

Fra grav N30 er 2 bøjede jerngenstande af uvis funktion, x128.

Kistesøm

Der er spor af træ på genstande fra mange grave. Det kan være tegn på, at de har haft trækiste. Alligevel er kun i 2 grave fundet søm, der kan tolkes som kistesøm. Det er x8 i grav N2 og x125 i Grav N30.

Lerkarskår

I mange af gravene, i alt 9 stk. fandtes spredt i fylden et enkelt eller nogle få små lerkarskår. Kun i 2 tilfælde ligger skårene så de eventuelt kan have været lagt i munden som Charons-mønt.

Den ene er grav N13 hvor der er fundet et skår, x30, tæt op til kraniet, x31. Skåret er formentlig fra samme kar som de løsfundne mindre skårflager i dårlig stand, x28. Den anden er grav N36, hvor et skår er fundet nær tandfragmenter x137.

Sammenfatning

I gravmaterialet falder de rige grave med smykkeudstyr især i øjnene. Det er først og fremmest grav N14, der indeholder de fleste genstande. Der er 2 næsten ens små ovale dyreformede fibler af bronze, forbundet med en kæde af 15 glasperler og 1 bjergkrystalperle. Lille fragment af bronzegenstand af uvis type. 2 jernkniv, 1 pincet, 1 aflang jerngenstand af uvis type med ornamenteret bronzebeslag og kæde og i fodenden et træskrin med jernbeslag. Også grav N19 er meget rig med et smykesæt bestående af 2 store ovale skålfibler af bronze og et forgyldt rektangulært spænde, desuden en jernkniv.

De to sidste grave med bronzesmykker er grav N3 og N24, der hver indeholdt en trefliget fibel, og ikke andet.

Grav N36 er forstyrret af grusgravningen. Dels var fodenden gravet væk, dels var den kun bevaret i en dybde af 10 cm, hvilket kunne tyde på at det øvre lag kan være fjernet, formentlig også i forbindelse med grusgravningen. Heri fandtes 2 glasperler og 1 jernkniv, samt et lille stykke af bronzetråd, uvist hvilken genstand det har hørt til. Denne grav kan altså være en forstyrret rigere grav.

Gravene med disse smykkeudstyr antages normalt for at være kvindegrave.

Grave med kun en enkelt kniv kan være både mands- og kvindegrave. Enkelte af gravene kan dog antages at være mandsgrave set ud fra gravudstyret. Det er N21 med 2 knive, hvoraf den ene er meget stor. Sådanne store knive er ofte fundet i mandsgrave.²⁶

Alt i alt drejer det sig om en gravplads med i alt 17 jordfæstegrave fordelt på 4 rækker. Gravpladsens afgrænsning er nået på de 3 sider, mens det ikke kan afgøres om der har været flere grave, der er bortgravet ved grusgravningen mod syd.

Der er kun sporadisk knoglemateriale fra gravene. Af de 17 grave er 5 udstyret med et rigt smykkeudstyr af bronze og glas. Disse må formentlig bestemmes som kvindegrave. 1 grav med 2 store knive er formentlig en mandsgrav. Resten kun har et sparsomt udstyr, mest bestående af knive. Knive optræder både i mands- og kvindegrave og kan derfor ikke bruges til formodninger om gravlagtes køn.

Ud fra de rige gravudstyr med bronzer og perler kan det konkluderes, at gravpladsen er i funktion over flere generationer fra midten af 8. til op i 10. århundrede.

Litteratur

Ambrosiani, B. 1992: Gjutformar i Birka – en sensation. *Birka – Vikingastaden*. Vol. 2. (1993). Stockholm.

Ambrosiani, B. 1994: Langt men inte ända frem. *Birka – Vikingastaden*. Vol. 4. Stockholm.

Brøndsted, J. 1936: Viking Age Graves. *Acta Archaeologica VII*.

Callmer, J. 1977: Trade bead and Bead Trade i Scandinavia ca. 800 – 1000 A-D. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 4*. Nr. 11. Lund. 1977.

Eldorhagen, M. 2001: *Ovale spenner i Nord-Norge og Trøndelag*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitet i Trømsø.

Feveile, C. 2002: Støbning af ovale skålspænder i Ribe – type- og teknikvariation. *Skrifter fra Odense Bys Museer*. Vol. 9, s. 1726

Gramtorp, D og Henriksen, M. 2000: Fint skal det være – om tinbelægning på bronzesmykker fra yngre germansk jernalder og vikingetid. *Fynske Minder* 2000, s. 135-156.

Hedegaard, K.R. 2002: Stempelornamentik i yngre germanertid – teknik og formål. *Skrifter fra Odense Bys Museer*. Vol. 9, s. 41-47.

Hedegaard, K.R. 2005: Casting trefoil brooches. *Viking Heritage Magazine* 1/05, s. 8-12. Visby.

Hedegaard, K.R. 1994: Die Herstellung von wikingerzeitlichen tierkopfförmigen und dosenförmigen Fibeln aus Gotland. *Experimentelle Archäologie. Bilanz* 1994, s. 311-345. Oldenburg.

Jansson, I. 1985: Ovale spännbucklor. *AUN* 7. Uppsala.

Klæsøe, I. Skibsted, 1997: Vikingetidens Kronologi. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997(1999), s. 89-142.

Maixner, B. 2005: Die gegossenen kleeblattförmige Fibeln der Wikingerzeit aus Skandinavien. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 116. Bonn.

Nielsen, K. Høilund 1986: Zur Chronologie der jüngeren germanischen Eisenzeit auf Bornholm. Untersuchungen zu Schmuckgarnituren. *Acta Archaeologica* vol. 57, 1986. København 1987.

Petersen, J. 1928: *Vikingetidens smykker*. Bergen.

Ramschou, T. 1946: Some Scandinavian Iron Age Bronze Brooches. *Acta Archaeologica* XVII.

Ørsnes, M. 1966: *Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder*. Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk række XI. København.

Noter

- 1 Afsnittet om bronzerne er skrevet af Ken Ravn Hedegaard, mens de øvrige oldsager er behandlet af Lise Holm.
- 2 OHM 1764, Højby s. Ods herred, Holbæk amt. 03.04.05 sb. 612. Deltagere: Daglig leder museumsinspektør Lise Holm, museumsmedarbejder Helle Anker Heggelund og fritidsarkæolog Bent Andersen, begge takkes for samarbejdet. Udgravningen blev bekostet af Trundholm Kommune i henhold til museumslovens kap. 8.
- 3 Petersen, J. 1928, s. 99.
- 4 Skibsted Klæsøe, I. 1997, s. 106ff.
- 5 Gramtorp, D og Henriksen, M. 2000, s. 135ff.
- 6 Hedegaard K.R. 2005, s. 9.
- 7 Ørsnes, M. 1966, s. 149-151.
- 8 Feveile, C. 2002, s. 17ff.
- 9 OHM 1435.
- 10 Hedegaard, K. R. 1994 og 2005.
- 11 Claus Feveile fra Ribes Vikinger takkes for mundtlig oplysning angående perlerne fra Brynshøj grav N14.
- 12 efter Petersen, J. 1928.
- 13 Ørsnes M. 1966, s. 137ff.
- 14 Jansson, I. 1985, s. 56, fig. 42.
- 15 Hedegaard, K. R. 2002, s. 47.
- 16 Ambrosiani, B. 1992 s. 41ff og 1993 s. 20ff.
- 17 Klæsøe, I. Skibsted, 1997 s. 114.
- 18 Nationalmuseet C 8755-56. Brøndsted, J. 1936, s. 200 fig. 112. Ramschou, Th. 1946, s. 132 fig. 12-13.
- 19 Nationalmuseet C 25635. Ørsnes, M. 1966, fig. 159.
- 20 Ambrosiani, B. 1992, s. 41.
- 21 Nationalmuseet 20097.
- 22 Klæsøe, I. Skibsted, 1997, s. 106ff og fig. 29.
- 23 Eldorhagen, M. 2001, s. 86.
- 24 Callmer, J. 1977, s. 77, 80, 84f, 89f og 91.
- 25 Mundtlig meddelelse Claus Feveile, Antikvarisk samling Ribe.
- 26 Meddelelse Henriette Lyngstrøm.

Er oldkirken orienteret øst-vest?

Jørgen Junge Busch

Det er den almindelige antagelse, at de gamle sten- og teglkirker, der blev bygget i den tidligste middelalder, var orienterede øst-vest.

Ved at bestemme de tidlige romanske kirkers orientering i forhold til retvisende (geografisk) øst-vest, kan det konstateres, at ikke alle gamle kirker er orienterede øst-vest - d.v.s. 090° - 270° .

For nogle år siden gennemførte Århus Universitet en undersøgelse af et stort antal kirkers orientering, med det formål, at finde frem til, om kirkernes orientering var begrundet i tilfældigheder, eller om de datidige kirkebyggere havde anvendt en eller anden form for "instrument" eller beregningsmetode for at afgøre, om den valgte retning for kirkernes orientering var korrekt.

Den almindelige antagelse er, at den tidlige kristne træ- og stenkirke i Danmark blev orienteret ved at observere den opgående sol på dagen for forårs- eller efterårsjævndøgn.

På disse to dage står solen op i retvisende øst, og går end i retvisende vest (090° - 270°).

Den rigtige orientering for et kirkebyggeri kan også findes ved at tegne koncentriske cirkler på et stykke helt plant og vandret jord - f.eks. med centrum, hvor bygmesteren ønsker, at den sydlige væg i kirkens skib skal opføres.

Ved at sætte et mærke, hvor solens skygge fra en lodret pind i cirklernes centrum rammer en af cirklerne tidligt på dagen, og ligeledes sætte et mærke, hvor solens skygge fra den lodrette pind rammer den samme cirkel senere samme dag. De to skæringspunkter forbindes med en streg. Denne streg vil angive retvisende øst-vest, 090° - 270° (fig.1).

Endnu en mulighed er, at de tidlige kirkebyggere for at orientere en kirke "rigtigt", anvendte en form for magnetisk retningsviser - en magnetiseret jernnål - hvad vi i dag ville kalde et kompas.

En magnetisk retningsviser vil

give en fejl i retningen øst-vest, der svarer til stedets magnetiske misvisning, hvilket datidens kirkebyggere antagelig ikke havde kendskab til.

Den kraft, hvormed jordens magnetiske nordpol "trak" i den magnetiserede jernnål, fik jernnålen til at indstille sig med den ene spids pegende lidt øst eller vest for retningen mod jordens geografiske nordpol.

Engelske og danske undersøgelser af, hvordan de magnetiske kraftlinier - misvisningen - har ændret sig gennem århundreder, har vist, at der netop i årene omkring år 1100 skete relativt hurtige ændringer i de magnetiske kraftlinier, hvilket gav en fejlvisning for den magnetiske retningsviser i forhold til retvisende øst-vest på fra 5° til 15° østlig afvigelse (fig.2). Hvis en af datidens kirkebyggere orienterede sit byggeri ved at sigte mod solen ved jævndøgn, eller tegnede koncentriske cirkler til bestemmelse af retvisende øst-vest, ville en kir-

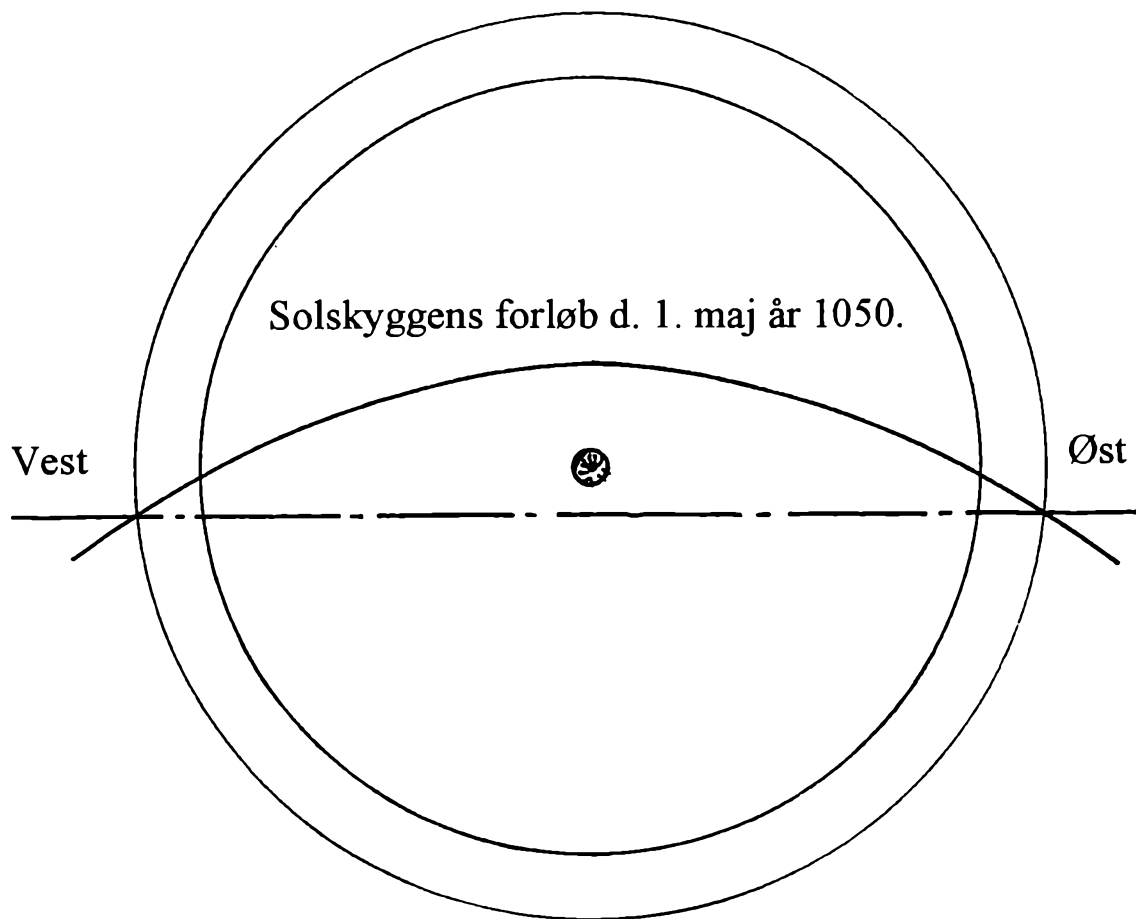

Fig. 1. Ved at stille en pind (gnomon) lodret på en helt plan og vandret flade, og med den lodrette pind som centrum at tegne en eller flere cirkler, fås et "instrument", der kan anvendes til at finde retvisnede øst-vest, og dermed også retningen mod jordens geografiske nordpol. Fra tidlig morgen følges skyggen fra spidsen af den lodrette pind. Når skyggen er overet med en af cirklerne, sættes et mærke i cirklen. Tilsvarende sættes et mærke senere på dagen, hvor skyggen er overet med cirklen. To mærker i samme cirkel forbindes med en streg, og strengen angiver retvisende øst-vest.

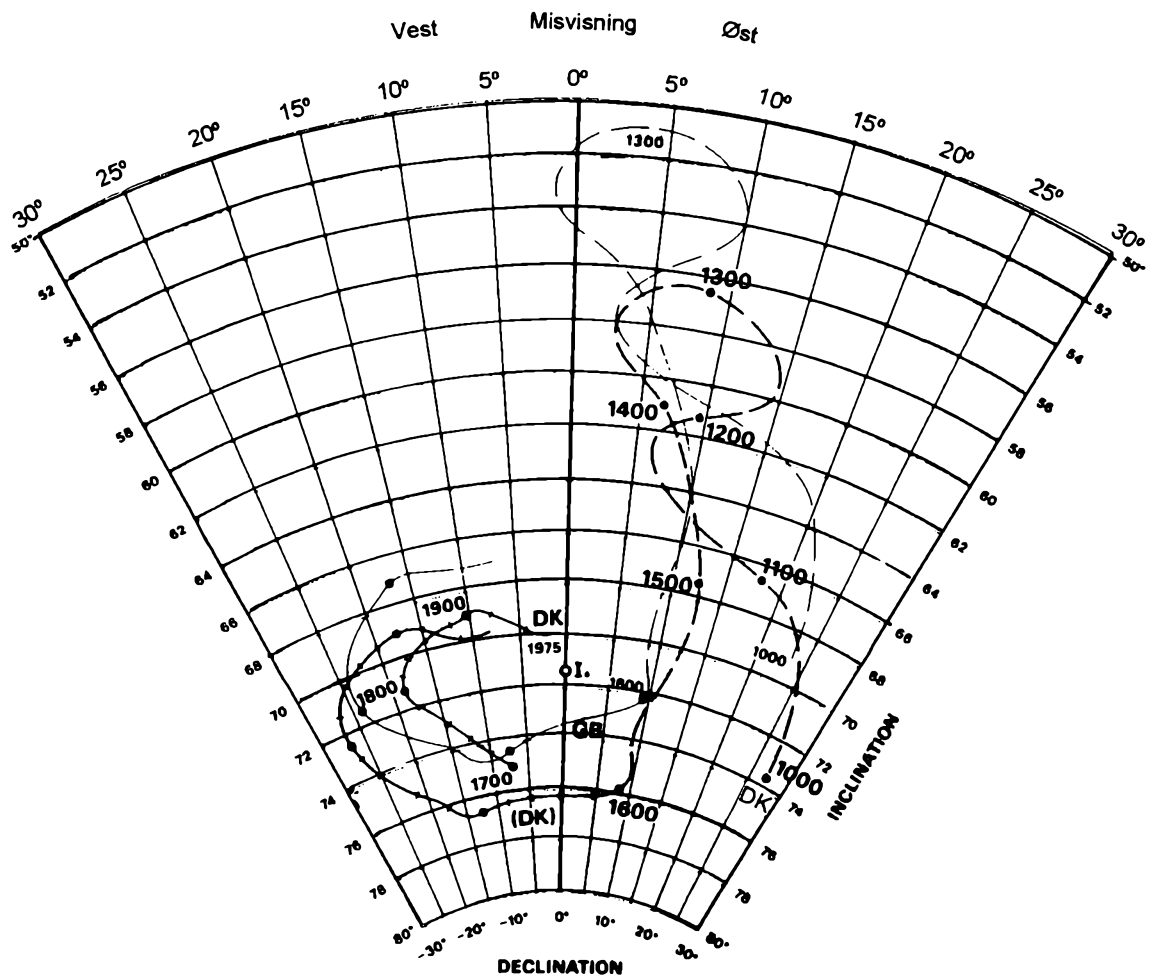

Fig. 2. Kurven helt ude til højre i skemaet er vurderet for Danmark (DK), og ved at følge kurven fås værdierne for misvisningen i den periode de tidlige danske kirker blev bygget. Ved år 1100 var misvisningen ca. øst 18°, hvorefter misvisningen hurtigt ændres til at være ca. øst 7° omkring 1180, for igen at dreje mod øst til ca. øst 9° ved år 1200.

Følges DK-kurven fra år 1000 til år 1600, er kurveforløbet behæftet med en vis usikkerhed i værdierne, idet kurven er baseret på både engelske beregninger og på arkæomagnetiske målinger, men efter år 1600 er DK-kurven angivet ud fra aktuelle målinger.

(Kilde: Efter Niels Abrahamsen: Romanske Kirkers Orientering og den Magnetiske Misvisning i 1100-tallet i Danmark. Geoskrifter nr. 23, 1983. Geologisk Institut, Århus Universitet).

kes orientering være meget tæt på retvisende øst-vest. I resultatet af de 52 målinger i den mellemste del af Vestsjælland, har meget få målinger

vist, at en kirke er orienteret retvisende øst-vest (fig.3).

Orienterede de tidligste kirkebyggere derimod grundplanen

for en ny kirke ved hjælp af en magnetisk retningsviser (et kompas), ville vedkommende antagelig ikke have kendskab til, at den magnetiske nordpol ikke

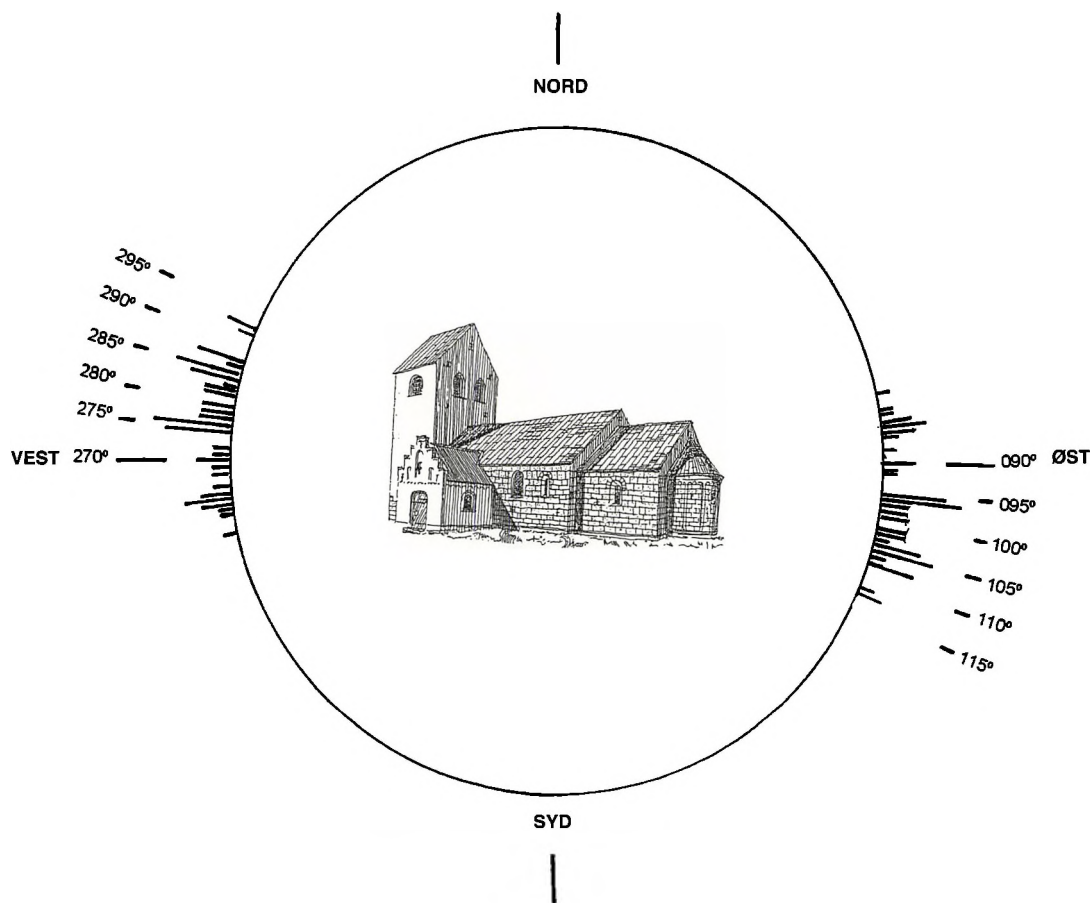

Fig. 3. Skemaet i fig. 4 er her indtegnet på en cirkel, hvor det tydeligt ses, at hovedparten af de målte 52 kirker, er orienterede med en "fejl" i forhold til retvisende øst-vest.

Ved at følge kurven i fig. 2 ses det, at hovedparten af de målte kirker kan være bygget inden for tidsintervallet ca. 1150 til ca. 1210.

er sammenfaldende med den geografiske nordpol, og vedkommende ville derfor placere kirkens ydermure og midterakse et antal grader forkert i forhold til retvisende øst-vest, svarende til misvisningen.

For at undersøge hvor mange tidlige romanske kirker i den mellemste del af Vestsjælland det er, som afviger fra retvisende øst-vest, har jeg foretaget målinger på kirker af tydelig romansk oprindelse - d.v.s. kirker fra ca. år 1100 til ca. 1230. Målingerne er foretaget med et meget følsomt engelsk pejlekompas, mærket "Sestrel" (skema, fig.4).

Retningen i forhold til geografisk nord er målt for kirkernes udvendige syd- og/eller nordvægge. I enkelte tilfælde har det været muligt, også at måle midterlinjen inde i kirken, hvilket dog må tages med forbehold, idet enkelte senere indbyggede buer (gotiske buer) ikke er symmetriske over kirkens midterlinie.

Enkelte måleresultater er så afvigende fra retvisende øst-vest, at dette må formodes at bero på enten en fejl ved placeringen af murene, eller en forkert vurdering af misvisningens størrelse. Er misvisningen f.eks. østlig 10° , vil den magnetiske retningsviser vise 10° forkert i forhold til retvi-

sende øst-vest, og kirkens korpege mod retvisende 100° , hvilket er lidt syd for retvisende øst. Når det ovenfor er formodet, at de tidligste kirkebyggere havde kendskab til en magnetisk retningsviser, kan denne formodning støttes af beretninger fra midten af 1100-årene, skrevet af bl.a. den engelske munk Alexander Neckam, som under sejladsskemaet mellem England og Frankrig så, at bådføreren anvendte "a dart" (en pil), som pegede mod nordøst (på grund af østlig misvisning), for at finde vej over den Engelske Kanal i diset og tåget vejr. Flere andre fra samme periode har beskrevet anvendelsen af en magnetisk retningsviser.

Med udgangspunkt i Geoskrifter Nr. 23, 1985 fra Geologisk Institut, Aarhus Universitet, med titlen "Romanske Kirkers Orientering og den Magnetiske Misvisning i 1100-tallet i Danmark", skrevet af lektor Niels Abrahamsen, nævner forfatteren, at det antagelig ved hjælp af målinger af romanske kirkers orientering kan være muligt at tidbestemme en kirkes byggeår med en margin på ca. 25 år, ud fra en konstatering af en kirkes afvigelse fra retvisende øst-vest, når den målte afvigelse

sammenlignes med kurveforløbet for misvisningens værdi. At denne metode kan være behæftet med en fejlmulighed er indlysende, idet der ikke foreligger daterede bygherretegninger for de målte kirker, ligesom lokale afvigelser i den magnetiske misvisning kunne forekomme. Det er alligevel påfaldende, at der er et vist sammenfald mellem nogle af de tidlige romanske kirkers orientering, og den beregnede misvisning for den periode, hvori det tidlige byggeri af sten- og teglkirker blev opført.

Fig. 4. Opmålingen af de enkelte kirker i skemaet er foretaget over en periode på ca. 8 år. Enkelte målinger af en kirkes sydlige og/eller nordlige ydermur kan være behæftede med en fejl på højst 1° , fordi ikke alle kirkers mure er helt lige, hvorfor et gennemsnit af mere end en måling er taget som referencemål for den pågældende kirke. Hvor det har været muligt, er kirkens midterlinie også målt, hvilket i de fleste tilfælde har været i overensstemmelse med referencemålet. I nogle enkelte tilfælde har tilbyggede stræbepiller gjort målingen af ydermurene vanskelig, men kun i meget få tilfælde er en måling opgivet.

Vestborgen og Lindegården i Kalundborg - 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden?

Lisbeth Pedersen

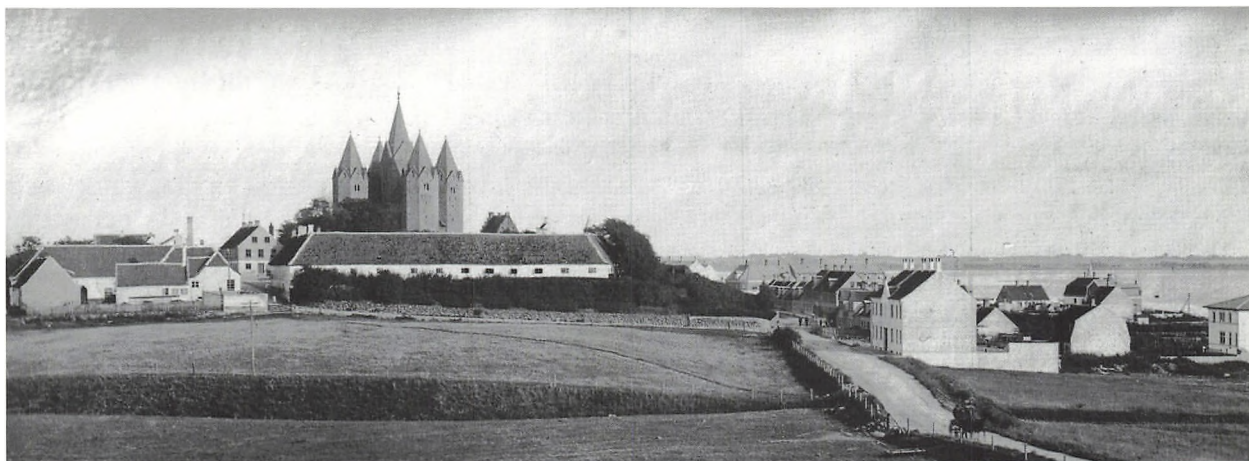

Fig. 1. Kalundborg, set fra vest 1904. Det åbne landskab med det frie indkig til Lindegården og Kalundborgs middelalderlige Højby afspejler fred og ingen farer. Enkelte etageejendomme syd for Lundevej (t. h.) skabte i 1907 frygt for, at flere nye høje huse både i Lindevænget og på Lindegårdens grund oppe på selve banken ville ødelægge omgivelserne til den femtårnede kirke. Ved anlægsvirksomhed i 1907 dukkede ruiner fra 1100- til 1300-årene op på markerne i billedets forgrund og afslørede placeringen af Esbern Snares borg, som var omtalt i Saxos Danmarkshistorie fra ca. 1200. Det kom også til at stå klart, at Kalundborg i 1300-årene havde været udbygget til en af landets stærkest befæstede byer. Private fredningsinteresser arbejdede fra 1907 til 1911 intenst for at bevare ruinerne i Lindevænget, den nedrivningstruede Lindegård og indkigget til kirken. Fredningsarbejdet skabte opmærksomhed over hele landet og blev et argument i debatten om behov for en bygningsfredningslov i Danmark. Ingen havde dengang fantasi til at forestille sig, at en kornsilo på havneområdet lige syd for Højbyen flere årtier senere udkonkurrerede den særprægede kirkes betydning for byens profil (foto Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv).

I 2007 fejrer Vestborgen og Lindegården i Kalundborg 100 års jubilæum som bevarede monumenter – førstnævnte som voldsted med ruiner fra middel-

alderen, sidstnævnte som et usædvanligt sekslænget gårdkompleks fra 1700-årene. De er hver for sig stemningsfulde og spændende monumenter, som

sammen med den femtårnede kirke og de omkringliggende fredede bygninger gør Højbyen til noget ganske særligt både for borgerne i Kalundborg og for

byens gæster. For 100 år siden var Vestborgen og Lindegården imidlertid ved at gå tabt i fremskridtets og udviklingens hellige navn - havde det ikke været for private sponsorer, gavmilde mæcener og lokale ildsjæle. Historierne om de to frednings-sager bliver fortalt her i 100-året for deres begyndelse både for at vise betydningen af engagerede menneskers indsats og for at underbygge en videre udvikling, som kan skabe rammerne for en dynamisk bydel, hvor historien er konkret og kulturarven synlig.

Fortidens fredningspolemik – formue for fremtiden

De fredede huse, borgbanken og ruiner af bybefæstningen i Højbyen i Kalundborg fremstår som en åben historiebog, hvor borgbanken fra 1100- og 1200-årene, landets største samling af middelalderlige stenhuse, fornemme renæssancehuse og et sekslænget gårdkompleks har stor fortællerværdi om årene 1160–1750. Monumenterne ligger alle i kort gå-afstand fra den unikke femtårnede kirke fra begyndelsen af 1200-årene, fra resterne af borgmuren fra landets stærkest befæstede by i 1300-årene og fra byens slot. Slottet og byens befæstning fik

svenskerne sprængt i stumper og stykker i 1660.

En stort anlagt undersøgelse af danskernes holdning til kulturarven har for nylig påvist, at mange danskere forbinder det med kvalitet at møde sådanne kultur-minder i hverdagen. Ikke mindre end 92 % af landets borgere finder, at kulturarven skaber identitet. Omkring 70 % af både virksomheder og borgere mener, at kulturarven skaber lokalt engagement og støtter den lokale udvikling, ligesom 89 % af danskerne synes, at kulturarven er en vigtig historiefortæller.¹

Kalundborg må på den baggrund siges at være godt stillet; men da grundlaget for bevaringsarbejdet blev lagt i byen for 100 år siden med sagerne om Vestborgen og Lindegården, var præmisserne for bevaringsarbejde alt andet end gunstige. Foregangs-mændene måtte agere i en tid, hvor det var den officielle, administrative opfattelse, at fredninger burde baseres på frivillighed. Den almindelige holdning var, at oplysning og øget forståelse for mindesmærkernes betydning i sig selv underbyggede frivillighedsprincippet, og så ville penge ikke have så meget at sige.²

De to bevaringssager i Kalundborg afslørede frivillighedens utilstrækkelighed. Sagen om den nedrivningstruede Lindegård blev også inddraget i en diskussion om, hvorvidt Danmark havde behov for en fredningslov, der kunne sikre bygninger og levn fra middelalder og renæssance, som det f.eks. var tilfældet i Frankrig, Tyskland, Italien, Grækenland og Tyrkiet. Polemikken blev skærpet ved, at de to afdelinger på Nationalmuseet, der havde ansvaret for fredninger i landet, kom i splid med hinanden. På den ene side stod direktøren for afdelingen for oldtid, Sophus Müller, der mente, at mange jordejere ville benytte frivillige fredlysninger til at sætte sig minder over fædrelandssind og offervillighed. På den anden side stod dr. Møllerup fra museets afdeling for historisk tid, som i 1907 havde formuleret udkast til en lov, der skulle beskytte gamle bygninger. I 1908, da spillet om Lindegårdens bevaring var i fuld gang både foran og bag kulisserne, skærpede han sine synspunkter og slog offentligt til lyd for, at staten også skulle kunne beskytte privatejede, truede bygninger med lovgivning.

I dette minefelt måtte lokale og nationale fortalere for bevaring af bygninger og levn fra middelalderen på barrikaderne i Kalundborg i 1907 for at få købt, udgravet, frilagt og fredet ruinerne i Lindevænget og reddet den da 150 år gamle Lindegård fra nedrivning. De betalte også for deklARATIONER på nabohuse og grundstykker, som garanterede byggehøjder og -linier i omgivelserne, og satte dermed grænser for, hvor meget uhæmmet udvikling i fremtiden kunne ødelægge intentionerne bag fredningerne. Dette værnearbejde kom til at sætte dagsordenen for ikke mindre end tre nyoprettede bevaringsforeninger i landet. Den ene var Historisk Samfund for Holbæk Amt, der var stiftet i 1906. De to andre var selskabet Fortidsminders Bevarelse, der blev oprettet den 3. maj 1907 i Kalundborg, og den landsdækkende Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, der blev stiftet den 23. maj samme år i København.³

Først i 1918 fik Danmark en bygningsfredningslov, der dog langt fra gav den samme retslige beskyttelse af særligt kunsterisk og historisk værdifulde huse, der som nævnt var kendt fra flere

lande i Europa.⁴ På museet i Kalundborg ligger breve, koncepter til skrivelser, protokoller og avisomtaler fra de to bevarings-sager, som afslører frivillighedens vanskelige vej i de to fredningssager. Papirerne på museet i Kalundborg afslører ydermere fortrolige aspekter, som kaster et menneskeligt skær over formelle spillægterier og interessemod-sætninger.

Sagen om Lindevænget

Skibsfart, skibsmotorer og landbrugsprodukter placerede i begyndelsen af 1900-tallet dansk økonomi på verdensmarkedet og sikrede industriel vækst herhjemme. Købstæderne og stationsbyerne i provinsen fik deres andel af ekspansionen, således også Kalundborg, der i 1906 husede godt 4.600 indbyggere inden for sognets grænser. Her var væksten yderligere stimuleret af, at en brand i bolig- og handelskvartererne omkring Kordilgade i 1901 havde medført akut boligmangel i byen. Det satte, kombineret med et støt stigende befolkningstal, boligmarkedet under pres og stimulerede nybyggeri både inden og uden for by- og sognegrænsen.⁵

Udstykningen var så småt begyndt i 1898 syd for byens

vestlige udfaldsvej, Lundevej (fig 1). Her gjorde byggeboomet det attraktivt i 1907 at udstykke bymarkerne i Lindevænget, som grænsede op til det middelalderlige Højby-kvarter med den femtårnede kirke. Anlægsarbejdet blev standset allerede den 17. april, fordi gammelt murværk uventet kom for dagens lys på malermester Gunnar Larsens grund (fig. 2).

Kallundborg Avis beskrev dagen efter fundet som *"en gammel Muur 1 3/4 Alen tyk og ca. 3 Alen høj paa begge Sider temmelig glat opført af svære Kampsten lagt i Kalk"* under overskriften *"Er det Resterne af det gamle Soetaarn?"*. Avisen meddelte også, at arkitekt Nielsen havde skrevet til Nationalmuseet.⁶ Den 20. april fortalte den så om udgravninger og restaurering af ruinerne af biskop Absalons borg, der var dukket op nogle få måneder før ved genopførelsen af Christiansborg.

Den lokale læge, J. S. Møller, spredte historiens vingesus over Hvidernes bygningsværker, da han den 23. april i en pressemeddelelse til byens aviser skrev, at arkitekt C.M. Smidt og direktør M. Mackeprang fra Nationalmuseet påpegede, at fundamentene i Kalundborg var fra 1100-tallet og dermed ældre end

Fig. 2. Vestborgens vestre tårn. Fundamenterne bestod af marksten lagt i kalkmørtel, og ydervæggens puds var optegnet med kvadratindridsning. Tilsvarende bygningsstræk forekom ved ruinerne af biskop Absalons borg, der på samme tid blev udgravet under Christiansborg. I Kalundborg afslørede de nyfundne levn, at der havde været en borg i middelalderbyens vestlige udkant i 1100-årene. Borgen var dermed ældre end det slot, som havde domineret Højbyens østlige indfaldsvej fra ca. 1300 og til 1650, og som var kendt fra de skriftlige kilder (foto Nationalmuseet).

kirken. Møller orienterede om, at ruinerne var så betydningsfulde, at Nationalmuseet havde tilbudt at købe 140 kvadratalen af Gunnar Larsen, hvis han ville lægge en servitut på grunden, som beskyttede ruinerne. Det ville Larsen imidlertid ikke, også selv om det skønnedes, at servitutterne på ingen måde forring-

ede ejendommens værdi. Møller opfordrede derfor byens borgere til at gå ind i sagen. Redaktøren af byens konservative nyhedsblad, Kallundborg Avis, anbefalede Møllers opfordring. Venstreavisen, Kalundborg Dagblad, mente derimod, at der nok kunne findes en mindelig løsning, så de gamle ruiner kunne blive bevaret

og Gunnar Larsen fortsætte sine byggeplaner.⁷ Hvorom alting er, så blev Gunnar Larsens holdning et eksempel på, hvordan Sophus Müllers optimistiske opfattelse af fædrelandssind og lokalpatriotisme kunne komme til kort over for byggeplaner og udvikling.

Dagen efter indkaldte J.S. Møller i Kallundborg Avis til borgermøde samme aften kl. 20.30 på Hotel Postgården.⁸ Redaktør Tortzen støttede initiativet med et efter-

Kallundborg, den Juni 1908.		Kr.	Øre
Selskabet for Fortidsminders Bevarelse			
Hvor „Hotel Postgården“.			
(F. Lundgrens)			
1908			
2/4	Nu holdt i den 1ste Møde	5	00
3/5	„ i den 2de Møde	5	00
		10	00
	A. J. Jørgensen		
	Hotel Postgården		
	Kalundborg		
	A. J. Jørgensen		
	Povl Lauritzen		

Fig. 3. Regning for de to første møder i Selskabet til Fortidsminders Bevarelse. Omkostningerne beløb sig til 10 kr., hvilket svarede til mindstebeløbet for en bevaringsandel i selskabet (Kalundborg og Omegns Museum nr. 4172).

skrift og fortalte om flere nye fund.⁹ Et halvt hundrede borgere mødte op, og der fremkom flere forslag, som alle gik ud på at bevare ruinerne. Efter længere tids forhandlinger var der flertal for købmand Kristoffer Madsens forslag om at indsamle penge til køb af Gunnar Larsens jordstykke. Til gengæld var deltagerne ikke til sinds at acceptere Nationalmuseets plan om at dække ruinerne til efter udgravningerne. Deltagerne gik også ind for oprettelse af et lokalt museum, og de ville i øvrigt også gerne have frilagt det murværk til byens slot, som var fundet i 1847, da det nye rådhus blev projekteret ved Højbyens østlige indfaldsvej. Inden aftenen var omme, var der tegnet bevaringsandele for i alt 600 kroner (fig. 3).¹⁰

Andelene blev sat til mindst 10 kr. Bidragyderne tilhørte for størstedelens vedkommende byens bedre borgerskab. Blandt dem betalte fru Høy, købmand Herløw, fragtmand Ch. Hansen, karetmager Hjort, arkitekt Nielsen, lærer Jensen, direktør Rothe, fabrikant Brostrøm, professor Schepelern og O. Petersens enke hver 10 kr. Overretssagfører Schultz lagde 20 kr.

Fig. 4.(A): Søjledel fra huset ved Vestborgens sydside, fundet i april 1907 (foto Nationalmuseet). De sidste aktiviteter foregik på Vestborgens i 1500-årene, hvorefter den blev dækket med jord og glemt. Genbrugsbygge materialer herfra forekommer forskellige steder i byen og afslører, at borgens til sidst fungerede som materielplads for genbrug. B: Et ottekantet søjleskaft af granit, svarende til fundet på billedet, bærer hvælvet i Vor Frue Kirkes sakristi, der netop blev opført i 1500-tallet (foto Nationalmuseet). C: Tilsvarende søjlestykker, der har båret prædikestolen i Rønæs Kirke, ligger nu i museets gård, og fortæller samme historie. D: Anstødssten af samme form og dimensioner i Lindegårdens port kan have samme oprindelsessted (fotos L. Pedersen).

til formålet. Dyrslæge Wissing, borgmester Stricker, godsejer Lund, lærer Chr. Christensen, mægler Omøe, apoteker Øhenschlæger og direktør Poulsen bidrog hver med 25 kr. Kalundborg Aktiebryggeri og konsul Petersen fra Holbæk betalte 50 kr. Forretningsfører S.P. Jensen ydede sammen med initiativtagere som købmand Kristoffer Madsen og boghandler Elling 75 kr., mens læge J.S. Møller betalte 100 kr., hvilket svarede til konsul Coldings, lensgreve Lerche-Lerchenborgs og Nationalmuseets bidrag. De største lokale bidragydere var forpagter Lawaetz på Kalundborg Ladegård, der betalte 250 kr., og Holbæk Amts Økonomiske Selskab, som via godsejer Lemvig på Algstrup betalte 200 kr. Også ude i landet vakte sagen opmærksomhed, og der blev sendt penge fra både Jylland og København.¹¹ Aviserne gjorde deres til at holde opmærksomheden fangen. Kallundborg Avis fortalte allerede den 27. april om nye interessante fund af en søjleford i granit, forskellige mønter og en gammel nøgle (fig. 4A). Avisen refererede også til, at en anden byggherre, lærer Jensen, var villig til at rykke sit hus, hvis han blev kompenseret for eventuelle

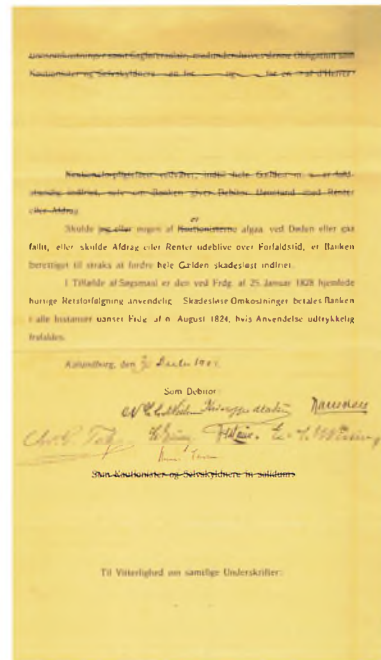
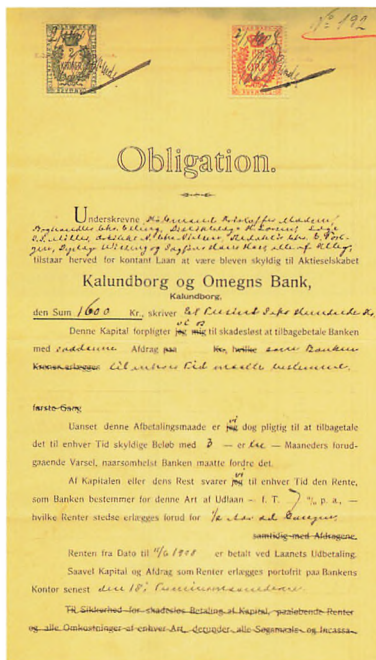

Fig. 5. Låneobligation i Kalundborg Bank. Initiativtagerne til Selskabet for Fortidsminders Bevarelse i Kalundborg optog et samlet lån på 1.600 kr. i Kalundborg og Omegns Bank for at frikøbe ruiner på lærer Jensens grund i Lindevænget. Lånet blev tilbagebetalt over seks år. Sidste afdrag blev betalt 19. maj 1913 (KAM nr. 4172).

udgifter, såfremt der dukkede flere ruiner op, som ville hindre byggeriet.¹²

Den 1. maj meddeltes det, at et bevaringsudvalg havde sikret det meste af Gunnar Larsens grund. Udvalget havde ikke det fulde beløb, men kunne opnå lempelige vilkår ved øjeblikkelig handel. Købesummen ville blive 2.000 kr. plus kr. 450 i erstatning for

arbejdsudsættelse.¹³ Den gennemsnitlige ugeløn for en faglært mandlig arbejder var på landsplan i 1906 25,10 kr. Den samlede købesum på 2.450 kr. svarede til næsten to årslønninger for en faglært håndværker, vel at mærke under forudsætning af, at han havde arbejde hele året.¹⁴

Mindre end en måned efter at ruinerne havde set dagens lys,

blev selskabet "Fortidsminders Bevarelse" stiftet på et møde på Postgården i Kalundborg. Købmand Kristoffer Madsen blev formand. De øvrige medlemmer af bestyrelsen var distriktslæge Larsen, praktiserende læge J.S. Møller, redaktør Tortzen, dyrlæge Wissing og boghandler Elling. De suppleredes senere med sagfører H. Hass. Gruppen skrev til Nationalmuseet for at rejse kapital til køb af hele Lindevænget (fig. 5).¹⁵

Arkitekt C.M. Smidt fra Nationalmuseet gravede sommeren over i området og fandt flere bygninger på arealet mellem det først fundne tårn og byen. Den 13. oktober ridsede han i Kalundborg Avis de foreløbige resultater op. Han konkluderede, at ruinområdet var betydeligt større end først antaget, og at resultaterne havde ændret den gængse opfattelse af Kalundborgs middelalderlige udseende, for de ældste murrester var fra Esbern Snares tid. Nogle måneder senere publicerede Smidt resultaterne af de epokegørende fund i den nye Årbog for Historisk Samfund i Holbæk Amt. Han fastslog, at Kalundborgs befæstning havde haft to hovedperioder. Den ældre i bankens sydvestlige og sydlige del omfat-

Fig. 6. Ruinparken og "Kollemorten" i Kalundborg. Oliemaleri af Viggo Pedersen, ca. 1920. Det lykkedes takket være private indsamlinger, tilskud fra Kalundborg byråd og Nationalmuseet at frikøbe, udgrave og frede ruinområdet i Lindevænget, som blev udlagt som parkområde. Ruinerne er restaureret flere gange og udgør i dag en væsentlig del af kulturmiljøet i Kalundborgs middelalderlige Højby. Til venstre i parken ses postmester Rasmussens nu nedrevne villa "Kollemorten" (Kalundborg og Omegns Museum inv. nr. 20.361; foto: Jens Olsen).

tede porttårn, mur og en bygning fra slutningen af 1100-årene og begyndelsen af 1200-årene. Til den yngre periode hørte ruinerne med bymur og et hjørnetårn i borgbankens nordøstlige del.¹⁶

Udgravningskampagnen i 1907 gav næring til den historiske interesse og identitet i byen og

rejste en stemning for at få ruinerne i Lindevænget frilagt og bevaret. Lodsejere som godsejer Carl Lawaetz og købmand S.P. Jensen tilbød at sælge deres grundstykker til en fordelagtig pris, så ruinerne kunne blive bevaret. C.M. Smidt gav i sin artikel fra 1908 da også udtryk for det lønlige håb, at staten bistået

Fig. 7. Luftfoto af Højbyen i Kalundborg o. 1936. Der gik mange år, før kvarteret omkring Lundevej og Lundemarken i forgrunden blev fuldt udbygget. Endnu i 1936 lå det hen med kolonihaver. Store træer skjulte på det tidspunkt helt Lindegården og spærrede for det indblik til bybanken og kirken, som fredningsinteresserne netop havde ønsket bevaret i 1907. Beplantninger respekterer kun fredningsinteresser, når mennesker holder træer og buske i ave. De uregulerede gadeforløb fra Lindemandsstræde, over Bag Slotsgraven og til Lundevej, der fulgte de gamle voldgrave, fremstår endnu tydeligt (markeret med hvid streg, sammenlign med tegning t.h.). Dette iøjnefaldende topografiske træk i middelalderbyen blev for en del ødelagt ved gadegennembrud og uhensigtsmæssige bysaneringer i 1960'erne og -70'erne (foto Aero Express, Kalundborg og Omegns Museum).

af Kalundborg Kommune ville træde til for at få ruinerne gravet ud, istandsat, bevaret og sluttede

med følgende hjertesuk: "Vi er i vort Land saa fattige paa Minder af den Art".¹⁷ Fundenes store

nyhedsværdi i 1907 var, at Kalundborg havde haft ikke én men to borge. Byens slot i

Højbyens østlige ende havde hørt til en yngre fase af byens befæstning. Dens ældste borg havde overraskende vist sig at ligge vest for kirken og kunne være den borg, som Esbern Snare ifølge Saxos Danmarks Krønike i 1170'erne havde anlagt ved Hærvig som værn mod vendiske sørøvere. Placeringen afslørede, at Esberns borg havde været strategisk velplaceret lige ud til en naturhavn, bag krummodden Gisseløre, der beskyttede handelskibe og flådens fartøjer mod vestenvinde og fjendtlige angreb. Det var derfor nærliggende at sammenligne borgen i Kalundborg med den, som Esberns bror, biskop Absalon, havde anlagt ved en lille havn ud til Øresund ved sejlløbene mellem Amager og Sjælland. Ruinerne her blev fundet i 1906 og udgravet frem til april 1907 ved genopførelsen af Christiansborg.¹⁸

Det virkede befordrende for selvforståelsen i Kalundborg, at

Fig. 8. Ruinerne af Vestborgen og den befæstede bybanke i Kalundborg, status i 1936. I: Vestborgen; II: Højbyen med den femtårnede kirke; III: Slottet. Med rødt er angivet ruiner, der var erkendt ved udgravninger i henholdsvis 1847 og 1907-10. Udarbejdet efter Smidt 1908 og 1936.

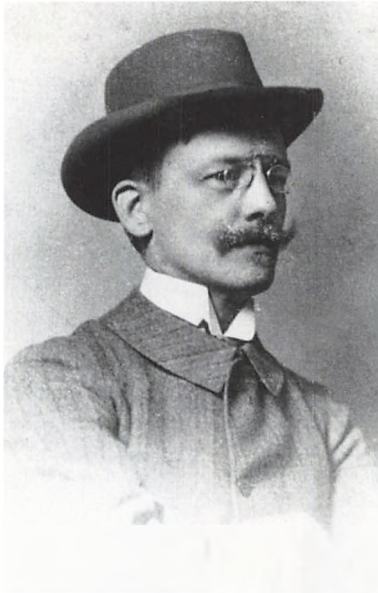

Fig. 9. Arkitekt C.M. Smidt (1872-1947). Portræt fra ca. 1907, hvor Smidt begyndte sine arkæologiske aktiviteter i Kalundborg. Han havde som studerende på Kunstakademiet været med i den hårde kerne af den såkaldte Høllenergruppe, der fra 1895 og til 1903 i overensstemmelse med antikke forbilleder, nøgne eller iklædt togaer, dyrkede kunsten og friluftslivet i klinterne ved Kongstrup på Røsnæs ca. 10 km vest for Kalundborg. Turene til og fra fristedet i klinterne gik over stationen i Kalundborg. Driivkræfterne var brødrene Johannes og Rasmus Ottesen, hvis far som inspektør på det nyoprettede Kysthospital på Røsnæs havde forbindelser til provinsbyens borgerskab, og hvis mor sørgede for, at de unge mænd fik fast føde (Nørlyng 2004, s.155).

biskop Absalons borg på samme tidspunkt blev udgravet i København. Kalundborgs historie kom dermed på omgangshøjde med hovedstadens. Kalundborg byråd bevilgede da også i 1909 2.000 kr. til selskabet "Fortidsminders Bevarelse", så det kunne købe endnu en grund med ruinrester i Lindevænget. Beløbet blev fordelt over fire år. Tre byrådsmedlemmer afholdt sig fra at stemme; fuld enighed om den sag var der altså ikke.¹⁹ Lodsejerne, købmand S.P. Jensen og godsejer Lawaetz, støttede bevaringsinitiativerne yderligere ved at lægge servitutter på deres jorder syd og nord for Lundevej for at hindre, at nye, høje huse senere ville komme til at dække for kirken og dermed Højbyens vestlige afgrænsning.²⁰

Fra 1907 og til 1940'erne foretog C.M. Smidt og Nationalmuseet jævnligt arkæologiske udgravninger på Vestborgen. De blev ofte gennemført som beskæftigelsesarbejder, og de samlede omkostninger blev opgjort til 70.000 kr.²¹ Smidt skrev i 1936 en kortfattet fremstilling med teser om byens og vestborgens udvikling. Ruinerne, borgbanken og dele af bymuren mod vest og nord er flere gange siden restau-

reret og udgør i dag væsentlige elementer i kulturmiljøet i det middelalderlige Højby-kvarter i Kalundborg (fig. 7-8).²² Nogen samlet fortælling om resultaterne af de mange års udgravninger og fundenes betydning er desværre endnu aldrig publiceret.

Netværksdannelser

Udgraveren, arkitekt C.M. Smidt, var ingenlunde ukendt med Kalundborg og en række af byens borgere ej heller med ham (fig. 9). Korrespondancen fra 1907-1911 mellem Smidt og J.S. Møller, der var hovedaktørerne i bevaringssagerne i Kalundborg, er da også præget af en yderst hjertelig og til tider fortrolig tone.

Møller (fig. 10) var rundet af den kulturradikale kreds omkring Brandes og opretholdt sine kontakter, efter at han var blevet praktiserende læge i Kalundborg i 1893. Her kom han om nogen til at prøve kræfter på ildsjælens kampscene i den lille provinsby.²³ Møller var da også med i den gruppe af borgere, som i 1907 tog initiativet til at stifte det lokale selskab "Fortidsminders Bevarelse", og bakkede tillige sammen med købmand Kristoffer Madsen og godsejer Lawaetz officielt op om dan-

Fig. 10. J. S. Møller (1865-1850) i hjemmet på Sct. Jørgensbjerg 25-27 i 1896. Møller nedsatte sig som praktiserende læge i Kalundborg i 1893. Han kom om nogen til at arbejde for folkeoplysning og kulturhistorie i Kalundborg. Møller var en umådelig flittig skribent og ivrig debattør. Bl.a. breve, beretninger og ansøgninger gled i en lind strøm over hans skrivebord i de to bevaringssager, som denne artikel omhandler (foto KAM inv. nr. 10-923).

nelsen af den landsdækkende Forening til Bevaring af Gamle Bygningsværker ved dennes stiftende møde i København. Møller blev bedt om at træde ind i bestyrelsen, da foreningen konstituerede sig i Kunstakademiets forelæsningsaal den 8. juli 1907.

Persongruppen bag den landsdækkende forening tegner et billede af et netværk, der rakte ud over det ganske land. Fra København deltog flere af tidens kendisser så som maler Otto Bache, billedhugger Vilh. Bissen, maler Frantz Henningsen, billedhugger Carl Aarsleff, ingeniør Alexander Voss, arkitekt Martin Nyrup, arkitekt og professor Viggo Storck fra Kunstakademiet, direktør William Møllerup og dr. phil. Mouritz Mackeprang begge fra Nationalmuseet og udenrigsminister Frederik Raben-Levtzau. Vinhandler og etatsråd Georg Bestle blev kasserer. I provinsen udgjorde de såkaldte korrespondenter navngivne, offentligt kendte personer. Især præster, læger, godsejere, arkitekter, kendte billedkunstnere samt en del håndværksmestre og borgmestre var repræsenteret blandt foreningens godt 550 medlemmer.²⁴ Deres opgave blev at værne om landets gamle bygninger, vække interesse for og udbrede kendskabet til dem. Medlemsbidraget blev fastsat til 4 kr. årligt. Derudover ventede der mange medlemmer hårdt arbejde ude i landet i den gode sags tjeneste.

Kalundborg Folkeblads udsendte fandt da også anledning til at

kommentere personsammensætningen i avisens referat fra foreningens første generalforsamling den 13. december 1907 i Kunstakademiets foredragssal på Charlottenborg. Avisen skrev bl.a., at var forsamlingen ikke talrig, så var den des mere repræsentativ, idet der var ikke så få kendte navne fra arkitekturens og andre kunstarters verden. De fleste var hjemmehørende i København, men der var dog enkelte hist og her fra provinsen. Fra Holbæk Amt var læge Møller fra Kalundborg mødt sammen med bygmester Jørgensen, Vallekilde, og redaktør Hansen fra Holbæk. Folketingsmand Krabbe var dirigent. Formanden, professor Storck, fortalte om henvendelser om hjælp fra Ribe, Kolding og Kalundborg. Storck orienterede om Lindegården i Kalundborg, som Etatsråd Bestle havde købt og ville overdrage til foreningen. Formanden udtrykte sin tak til Bestle, som forsamlingen tilsluttede sig ved at rejse sig. Der var valg til bestyrelsen, hvor bl.a. Møller fra Kalundborg fik sæde. Derefter var der forhandlinger om nedrivning af Det Kgl. Biblioteks gamle bygning fra 1665-73,²⁵ hvor avisen nøje refererede argumenter for, at ikke alle gamle bygninger var værd at

1907. Knappt var anstrengelserne med at skaffe den nødvendige kapital til at friholde Lindvænget for byggeri overstået, før der igen blev behov for at gå på barrikaderne i fædrelandshistoriens almenyttige tjeneste. Den lokale murermester J.P. Christensen, der i 1898 sammen med Lindegårdens ejer, købmand Wisti Raae, havde påbegyndt udstykningen syd for Lundevej lige neden for Lindegården, købte i 1907 gården af Wisti Raaes enke med nedrivning og efterfølgende udstykning af den store grund for øje.²⁷ Det rejste bekymring for, at byggeri af høje huse på grunden lige vest for den femtårnede kirke ville skæmme kirken og dens omgivelser (fig. 1 og 11).²⁸

C.M. Smidt og Dr. Mackeprang fra Nationalmuseet havde i en artikel allerede i august 1907 i bladet *Architekten* rejst spørgsmålet, om det var rimeligt at ødelægge kirkens omgivelser på den måde. De fremhævede, at netop Højbyen i Kalundborg med den unikke kirke og alle middelalderhuse havde et landskabsmæssigt fortrin ved at ligge så højt, at byggeri langs havnen og mod øst ville lade Højbyens profil ligge uberørt. Hvis derimod Linde-

gården, der lå oppe på selve borgbanken som nærmeste nabo til kirken, blev revet ned og nye høje huse rejst på grunden, ville dette særpræg og kirkens omgivelser blive ødelagt. Derudover var Lindegården i sig selv bevaringsværdig, for den rummede stuer med fine stukdekorationer fra midten af 1700-årene (fig.12), specielle tømmerkonstruktioner,

to store gårdrum og en terrasseformet have, der understregede byens fortifikationsmæssige placering. Det særprægede bymiljø i Højbyens vestlige udkant blev yderligere understreget af, at ruinerne på bymarkerne mod vest bl.a. var bevaret for at give et frit vue mod bybanke og kirke. Lindegården skulle koste 24.000 kr., men kunne næppe forrente

Fig. 12. Salen i "Lindegården" ved Kalundborg, 1909. Vilhelm Hammershøi (1864-1916). Hammershøi malede to næsten identiske billeder af rokokosalen i Lindegården i 1909. *Etatsråd Bestle* havde på det tidspunkt købt gården; men den stod tom. Det her gengivne maleri af Hammershøi ejes af *Ordrupgårdsamlingen* i København. Det andet, der gengiver et lidt større udsnit af salen, er i privat eje i England. Kalundborg og Omegns Museum benytter salen til udstillinger og som festlokale (foto P. Klemp).

mere end 14.000 kr.²⁹ Kapitalbehovet var større end købesummen, for gården var forfalden og skulle sættes i stand, før den igen kunne tages i anvendelse.³⁰ Artiklen fik det lokale nyetablerede selskab "Fortidsminders Bevarelse" på banen. Selskabet afholdt møde allerede den 21. august på Hotel Postgården, hvor medlemmerne udformede en anmodning til både Nationalmuseet og Foreningen til Gamle Bygningers Bevarelse i København om støtte til at bevare Lindegården. De henviste til, at der netop var indsamlet betydelige midler lokalt for at frede ruinerne i Lindevænget. Det ville derfor blive vanskeligt at rejse den fornødne kapital i Kalundborg til at redde Lindegården. Sagen hastede, for købesummen på 24.000 kr. skulle være tilvejebragt inden 1. oktober.³¹

Lindegårdens redning

Der kom hurtigt svar fra bevaringsforeningen i København. Allerede den 29. august blev doktor Møller bedt om at trække i arbejdstøjet og træde ind i et arbejdsudvalg, hvis første møde blev afholdt den 2. september kl. 19.00 på Kunstakademiets bibliotek på Charlottenborg i København. Punkterne på dagsordenen

var Lindegården i Kalundborg og de gamle haver i Kolding og Ribe. Det var til punktet om Lindegården, at formanden, professor Storck, ønskede Møllers nærvær. Et postkort af 10. september 1907 fra Storck til Møller annoncerede endnu et møde på Charlottenborg den 13. september.³² For at nå disse møder i hovedstaden måtte Møller tage toget fra Kalundborg ni minutter over ét, dvs. midt på dagen, og være færdig til at tage det sidste tog fra København kl. 21.50. Han ville da være hjemme i Kalundborg et kvarter i ét om natten, hvis han da ikke foretrak at overnatte i hovedstaden. Det betød til gengæld, at han måtte holde lukket i sin praksis en del af den følgende dag.

Der havde, lige fra Lindegårds-sagen tog sin begyndelse, været tanker fremme om, at gården kunne blive hjemsted for et kulturhistorisk museum for Kalundborg og omegn.³³ Gennem bevaringsforeningen i København fik Møller tæt kontakt til toneangivende kredse inden for kunst, og arkitektur, mæcener som Etatsråd Georg Bestle og til 2. afdeling på Nationalmuseet, hvor direktøren, M. Mackeprang, og hans medarbejdere støttede museums-

tanken. Det er her værd, at bemærke at Bestle og Mackeprang var så gode venner, at de i brevene titulerede hinanden med du, hvilket var meget usædvanligt for den tid.³⁴

Møller fik efter de indledende arbejds møder i København det lokale netværk på banen, da han den 3. september forelagde sagen for sekretæren i Historisk Samfund for Holbæk Amt, redaktør H.J. Hansen, Holbæk. Historisk Samfund var stiftet året før for at vække og nære den historiske sans i amtet, og dets første årbog havde været anmeldt i aviserne allerede den 6. april i 1907. Samfundet talte på det tidspunkt 28 medlemmer i Kalundborg by, men havde ved årets udgang rekrutteret yderligere 32 medlemmer i byen og nærmeste omegn. Lindegårds-sagen gav Samfundet en kulturhistorisk kickstart i brede kredse på egnen. Tjenestekarle, husmænd, bolsmænd, gårdejere, håndværkere, en enkelt student, lærere, læger, højskolelærere, redaktører, sagførere, købmænd, direktører, godsejere, præster, enkefruer, frøkner og egnens folketingsmand, herredsfoged Krabbe, der var bosiddende i Jylland, meldte sig ind i foreningen henover sommeren og efterå-

ret 1907 (fig. 13).³⁵ Redaktør Hansen fandt det da også rimeligt, at Samfundet støttede sagen, og bad Møller fremlægge sagen for samfundets formand, borgmesteren i Holbæk. I sit brev af 5.

september understregede Møller over for borgmesteren, at sagen hastede. I Kalundborg var der samlet ind. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring i København havde også støttet økono-

misk; men der manglede ca. 10.000 kr. Bestyrelsen for samfundet tog sagen op på et møde den 10. september.³⁶

Møller skrev også til byrådet i Kalundborg. For at styrke sagen refererede han ned i alle detaljer fra mødet i København, fremhævede hvem, der havde deltaget, at der havde været enighed om, at Lindegården måtte bevares af kulturhistoriske og arkitektoniske grunde, og nævnte, at foreningen havde sat sig som mål at indsamle 10.000 kr. Ønsket var, at bygningen kom i offentligt eje, hvilket næppe kunne ske på anden måde, end ved at kommunen købte ejendommen. Hvis gårdens ydre fremtoning og de smukke rokokorum i al væsentlighed kunne blive bevaret, var der intet til hinder for, at de øvrige længer kunne indrettes til beboelse. Det største af rokokorummene burde dog være offentligt tilgængeligt, om muligt som museum, hvis der kunne opnås offentlige midler til istandsættelse. Byrådet blev bedt om at behandle sagen fortroligt og for lukkede døre tage stilling til et eventuelt køb og tilhørende servitutter. Sagen skulle være afgjort inden 1. oktober.³⁷ Den blev behandlet som punkt nr. 9

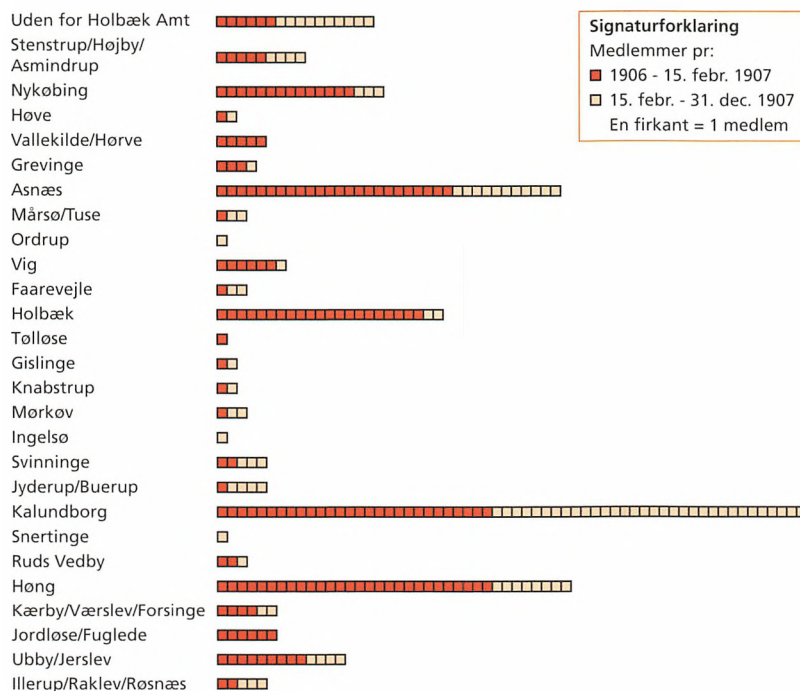

Fig. 13. Tilmeldingsfrekvens i Historisk Samfund 1906-1907. Medlemslisterne for 1906 og -07 viser en markant tilgang fra Kalundborgområdet. Lokale bevaringssager skærpede den historiske interesse. Området omkring Høng havde den næsthøjeste koncentration af medlemmer i samfundet. Det skyldes, at der siden år 1900 havde været stor historisk opmærksomhed på grund af det epokegørende fund af Mullerupbopladsen. Stedets finder, lærer Mathiassen fra Mullerup, tegnede sig straks som livsvarigt medlem i Samfundet ved at betale 25 kroner én gang for alle; det årlige bidrag udgjorde mindst to kroner. På tredjepladsen i medlemsopbakning kom Asnæs-området i Odsherred, hvor interessen for at bevare en borguin i 1905 havde lagt grunden for etablering af Historisk Samfund i det daværende Holbæk Amt (Hansen 1907, s. 5ff).

på dagsordenen på Byrådets møde den 12. september. Byrådet besluttede, at det ikke ville være uvilligt til at overtage Lindegården til en pris af 14.000 kr., hvis et udvalg nedsat af Byrådet og Foreningen til Gamle Bygningers Bevarelse kunne blive enige om byrådets dispositionsret over ejendommen. Sagfører Hass, der sad i bestyrelsen i den lokale bevaringsforening, blev formand for udvalget, hvis øvrige medlemmer omfattede overretssagfører Schultz, købmand Valentin Jensen og fabrikant Lewinsky³⁸. Derefter satte byrådet sig tilsyneladende på hænderne.

Der blev samlet ind til bevaring af Lindegården over det ganske land. Bidragene vekslede fra 10 øre til 500 kr.³⁹ Den 1. oktober kunne byens nye avis, Kalundborg Folkeblad, fortælle sine læsere om den glædelige vending, som Lindegårdssagen havde taget. Avisen informerede om alle sagens detaljer, mindede både om Historisk Samfunds opråb og arkitekt Smidts argumenter for, at den gamle bygning ikke måtte rives ned til fordel for høje, moderne bygninger. En del af amtet havde allerede bidraget økonomisk til at afværge ødelæg-

gelserne; men indsamlingen var blevet gjort overflødig af en højst glædelig begivenhed. Etatsråd Bestle fra København havde købt Lindegården for at restaurere den og lade den frede. Avisen sluttede: *"De Anstrængelser, der har været udfoldede i denne Sag, har da til sidst baaret den bedste Frugt, og Nationalmuseet, der havde rejst sagen, har haft den Glæde at se, at dets Anvisninger er blevne fulgte af det private Initiativ, saaledes at et af vore Fortidsmindesmærker atter er blevet reddet fra Forstyrrelse og Ødelæggelse".*⁴⁰

Lindegårdens videre skæbne – et spil om sortepers

Etatsråd Georg Bestle og hans hustru, Caroline, reddede således Lindegården på målstregen. De havde ved deres besøg i byen i september 1907 dog sat som betingelse, at naboejendommene fik pålagt servitutter, som gav sikkerhed for, at fremtidigt byggeri ikke ville komme til at skæmme kirkeomgivelserne. Disse deklarationer blev betalt med de mange frivillige bidrag, der var indkommet. Postmester Rasmussen, der havde bygget villaen "Kollemorten", inden ruinerne var opdaget i Lindevænget, lagde frivilligt en servitut på sin ejendom.

Godsejer Lawaetz og købmand S.P. Jensen havde allerede lagt restriktioner på deres jorder omkring Lindevænget.⁴¹

Georg Bestle havde under forhandlingerne om køb af Lindegården givet udtryk for, at den burde blive hjemsted for et museum. Entydige planer og aftaler om, hvordan bygningerne skulle anvendes efter den restaurering, som Bestle også havde givet tilsagn om at betale, forelå dog ikke. Det tog tre år, med mange forhandlinger mellem Etatsråden, hans sagfører, Olaf Larsen, og Nationalmuseet ved Mackeprang og Møllerup i samråd med Møller i Kalundborg, før Mackeprang omsider den 23. februar 1911 kunne skrive til Møller: *"Sagen med Lindegaarden er heldigvis nu gaaet i Orden, idet Bestle har faaet sin Dekoration og underskrevet et Skøde, hvorved han overdrager Gaarden kvit og frit uden alle Panthæftelser til Nationalmuseet paa Statens Vegne..."*⁴²

Der havde da foregået et ejendommeligt sorteperspil om, hvem der skulle betale. Sagens akter afslører, hvor besværligt det havde været at få Lindegården i eje uden at påføre det offentlige udgifter.

I 1907 og 1908 havde dr. Mollerup fra Nationalmuseets historiske afdeling som nævnt gjort sig til talsmand for, at staten skulle beskytte privatejede, truede bygninger med lovgivning.⁴³ Nationalmuseets direktør for oldtidsafdelingen, Sophus Müller, var til gengæld rystet ved tanken om, at almindelig lovgivning til bevaring af gamle bygninger skulle kunne smitte af på holdningen til fredning af fortidsminder.⁴⁴ S. Müller fik sine synspunkter igennem. Først i 1918 fik landet som nævnt en bygningsfredningslov. Ekspropriationsbestemmelser blev der ikke tale om, selv om flere nabolande på det tidspunkt havde en lovgivning, der gav det offentlige hjemmel til at overtage fredede ejendomme, der truedes af forfald.⁴⁵ Sophus Müllers holdninger kom til at kaste skygger langt ud over hans levetid, for en lov om fredning af fortidsminder blev først vedtaget i 1937.⁴⁶

Dette minefelt kom Mackeprang, Mollerup og Smidt sammen med Møller til at færdes i fra 1907, hvor Bestle købte Lindegården, og til 1911, hvor han vederlagsfrit lod gården frede og gav den til staten. Deres dagsorden var under hele forløbet, at Linde-

gården skulle blive hjemsted for et kulturhistorisk museum i Kalundborg. Vejen var yderligere mineret af, at J.S. Møller skulle forhandle love, vedtægter, udstillinger og øvrige vilkår for det nyetablerede museum med direktøren for Nationalmuseets oldtidsafdeling, Sophus Müller. Han var som nævnt hverken tilhænger af fredningslovgivning eller af Lindegården i øvrigt. Det tog tre år at få styr på den spegede sag om at frede Lindegården og indrette en del af bygningerne til et almennyttigt formål, som kunne hindre at fremtidig udnyttelse af bygningerne kom i modstrid med fredningsinteresserne. Museets forhandlingsprotokoller og Nationalmuseets arkiver giver det formelle billede af sagens forløb. Til gengæld afslører privat brevveksling mellem sagens hovedaktører mange af de slag, der stod i kulisserne.⁴⁷

”Jeg føler mig Halvejs som en Forbryder”

I et brev af 2. oktober 1908 orienterede Møller museumsinspektør Mollerup på Nationalmuseet om, at indsamling af genstande til et kulturhistorisk museum i Kalundborg havde stor lokal opbakning. Han beklagede samtidig, at det havde lange udsigter

med at få indrettet et museum i Lindegården, som jo ventede på at blive sat i stand. Møller ville derfor gerne bruge Nationalmuseets hus i Præstegade til et lokalt museum: *”Det vil nemlig være meget vanskeligt vedholdende at holde Befolkningens Interesse og dermed dens Offervillighed levende, naar vi ikke kan stille den i Udsigt, at Museet kan oprettes inden for et nogenlunde rimeligt Tidsrum”*.⁴⁸ Huset var Præstegade 23, som Georg Bestles yngre bror, fabrikant og konsul Christopher Bestle i Århus, havde købt, fredet og givet til staten allerede i 1905.⁴⁹ Mollerup svarede, at han ikke kunne tage en beslutning, før han havde forhandlet med kommunen om husets fremtidige skæbne. Møller foreslog i et efterfølgende brev så Kirkeladen som udstillingssted (fig. 14). Det turde Mollerup heller ikke anbefale. Rummene var for små, adgangen for snæver og lysforholdene for dårlige.

Også arkitekt C.M. Smidt, der havde udgravet ruinerne i Lindenvænget året før, pressede Mollerup for at få Lindegården i offentligt eje og indrettet til museum. Hver gang havde Mollerup nægtet at forhandle med Bestle, for”... *det, som der*

Fig. 14. til venstre. Kirkeladen og Præstegade 23. Begge middelalderhuse blev foreslået som hjemsted for det nyoprettede museum i Kalundborg for at presse den ønskede løsning om lokaler i Lindegården igennem. Kirkeladen, det kamtakkede hus t.v., er opført omkring 1500 som lade eller tiendemagasin. Nationalmuseet overtog huset i 1906. Det overgik i 1918 til Vor Frue Kirke og er nu indrettet til menighedshus og mødelokale for sognet. Præstegade nr. 23, stenhuset t.h., er opført mellem 1484 og 1499 til Sct. Gertruds alter i Kalundborg. Huset havde bindingsværkslænger mod øst og syd, der blev revet ned 1938 (se til højre). Det grundmurede stenhus er indrettet i to stokværk og med en hvælvet kælder. De høje, kamtakkede gavle, det stejle, teglhængte tag, et udvendigt trappetårn og indvendige kalkmalerier repræsenterer middelalderens bygningskultur fra ca. 1500. Præstegadehuset er åbent for offentligheden ved særlige lejligheder (foto L. Pedersen 2007).

T.h. F.n. Bindingsværksgården opført 1616-17 til Præstegade 23, set fra syd i 1920'erne. Lyse spor efter ældre og højere længer ses i stenhusets kamtakkede gavle. Bindingsværksbygningen blev skilt ud fra teglhuset i 1905, da Christopher W.F. Bestle købte stenhuset og lod det frede. Længerne blev revet ned i 1938 (foto Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv).

skulle afhandles om, var jo i Virkeligheden forlængst afsluttet. Bestle gav jo sit løfte helt og holdent, uden Forbehold; nu vilde han uden-

om".⁵⁰ Møllerup ønskede øjensynligt at presse Bestle til en frivillig ordning, der var Nationalmuseets officielle politik. Smidts for-

trolige forhold til Møller træder tydeligt frem i den efterfølgende sætning i parentes: "(Kære Doktor,⁵¹ dette skrives af mig saa uforbe-

holdent, men maa naturligvis opbevares i Deres Hjertes mest diskrete Afkrog). Dr. Møllerup har jo Ret. Bestle har lovet alt og holdt – en lille Brøkdæl”. Smidt fortsatte brevet med at lægge en slagplan for, hvordan Møller og Smidt i hemmelighed skulle opsøge Bestle for at forklare, at hverken den nyetablerede museumsforening eller kommunen kunne overtage Lindegården til den pris, som han forlangte. Smidt konkluderede: ”Ja, ser De, Situationen er lidt indviklet: Bestle lover og gaar fra sit Ord. Dr. Møllerup aftaler og faar Skrubler. Jeg er magtesløs; og jeg føler mig halvvejs som en Forbryder”.⁵²

J.S. Møller besøgte Etatsråden den 10. januar 1909, hvor Bestle understregede, at han havde haft til hensigt at restaurere Lindegården, men tiderne var så ugunstige, at han p.t. ikke kunne indlade sig derpå (fig. 15-17). Han ville derfor helst under forudsætning af, at gården blev anvendt til et smukt formål, forære den til Kalundborg Kommune eller Kalundborg og Omegns Museum mod, at de overtog indestående gældsforpligtelse på i alt 17.000 kr. Den udbetalte sum på 7.000 kr. var at betragte som Bestles gave. Ellers ville Bestle leje gården ud

Fig. 15. Strandridergården i Vedbæk. Etatsråd Bestles palæ ca. 1910. Gården havde Georg Bestle arvet efter sin far. Her opførte han i 1897 et nyt landsted, der var tegnet af arkitekt Thorvald Bindesbøll (1848-1908). Det var til villaen i Vedbæk, at C.M. Smidt og J.S. Møller tog ud, når de opsøgte Etatsråden for at forhandle om Lindegårdens fremtid (foto privateje).

for så ad åre at restaurere den.⁵³ Bestles udspil skyldtes økonomiske bekymringer. Han led i de år tab på Centralbanken, som han var formand for, og ønskede formentlig at konsolidere sig forud for flere filantropiske foretagender.⁵⁴ Kalundborg Købstadskommune så sig ikke i stand til at overtage gården på de betingelser, hvilket

J.S. Møller beklagede i et brev til Bestle af 9. februar 1909. Kommunen havde haft planer om at benytte bygningerne til alderdomshjem; men beslutningen var udsat på ubestemt tid, og planens skæbne ville afhænge af et nyt byråds sammensætning. Museumsudvalget så sig i hvert fald nødsaget til at låne realskolen til museumsformål. Argumen-

Fig. 16. Georg Bestle i sit arbejdsværelse på Strandridergården, begyndelsen af 1900-tallet. Arbejdsværelset var indrettet med almindelige snedkerstole fra sidste del af 1800-tallet og signalerede omtanke og fornuft i forretningsanliggende (foto privateje).

tet kan være fremført over for Bestle for at reducere i rækken af potentielle lejere i Lindegården. Hvilket spil, der derefter foregik i kulisserne, vides ikke, men den 24. april annoncerede Mollerup over for Møller, at Lindegårds-sagen var trådt ind i en ny fase, og bad om et møde i Kalundborg. Sophus Müller, der var tilsynsførende med provinsmuseerne,

kom også på banen og bad om et møde for, som Müller skrev: "at Samtale om den fremførte Sag der ogsaa har min Interesse". Kulturministeriet må også have været inddraget, for den 7. juni meddelte Mollerup, at ministeren ikke kunne hjælpe med tilskud på finansloven, og fortsatte: "Da Bestle nu kan leje Lindegården ud til Skole eller en Sagfører for en

Række Aar, men nødig vil, fordi han i saa fald skal restaurere Gaarden, vilde det være rigtigt, at en eller to af Museets Bestyrelse i Forening med Etatsrådets Sagfører Olaf Larsen personlig henvendte sig til Ministeren med et praktisk gennemførligt Forlag til en mulig øjeblikkelig Overtagelse af Gaarden imod forventet Støtte fra Ministeriet paa Finansloven enten for det kommende eller næstfølgende Finansaar".

Mollerup bad indtrængende museet i Kalundborg om at tage imod Bestles tilbud og kontakte hans sagfører, så museet eller kommunen gennem en fornyet forhandling med ministeren kunne komme i besiddelse af Lindegården og forhindre en flerårig udlejning.⁵⁵ J.S. Møller opsøgte Ministeren for at få kr. 10.000 til at restaurere og indrette Lindegården til museumslokale. Den 16. juli 1909 måtte Mollerup meddele Møller, at ministeren ikke kunne bevilge pengene. Mollerup frygtede Bestles reaktion og ville tage ud til ham for at undgå udlejning af ejendommen: "... jeg frygter, at hvis der er en Liebhaber faar han den maaske paa flere Aar.." og fortsatte "Jeg vil tilraade ham, at udleje den pro forma til Museet, uden betaling indtil Sagen gaar i Orden.

*Men gode Raad er Dyre. Deres forbunde Mollerup”.*⁵⁶

Sagen gik i hårdknude. Kalundborg og Omegns Museum magtede ikke lejemalet, og Bestles sagsfører, Olaf Larsen, ville nødtigt meddele Etatsråden, at der stillede yderligere fordringer til ham. I september foreslog Olaf Larsen så Møller, at museet lejede hele komplekset og udlejede de lokaler, som det ikke selv skulle bruge. Godsejer Lawaetz' bogholder ville gerne leje den lejlighed, som på det tidspunkt stod tom i den østlige ende af nordlængen.

Museet ønskede heller ikke denne løsning, for lejligheden, der havde stået tom i tre år, var meget forfalden. Derefter spillede Møller et nyt kort ud til byrådet og orienterede kort om, at museet havde lejet Lindegården for at indrette museum i et par lokaler det følgende forår. Han ville søge ministeriet om 10.000 kr. til køb af Lindegården, fordi Bestle nu havde tilbudt at betale 12.000 kr. og overlade bygningen til Kalundborg og Omegns Museum. Derefter begyndte det at lysne for museumsplanen. I januar 1910 bevilgede Kalundborg byråd et tilskud på 100 kr. til museumsforeningen til driften.⁵⁷ Det var fremsat som et ændringsforslag på

Fig. 17. Caroline Bestle i de repræsentative stuer på Strandridergården, begyndelsen af 1900-tallet. De repræsentative rum i palæet var udstyret med antikke møbler og kunst for at understrege soliditet og kvalitet. Georg Bestle var som mange af datidens succesrige forretningsfolk ivrig kunstsamler. Alene malerierne i ejendommen Skindergade 45-47 blev i forsikringsøjemed vurderet til 58.415 kr. i 1910. Det var næsten 2,5 gange det beløb, som Bestle havde betalt for Lindegården i 1907 (foto privateje).

mødet af blandt andre købmand S.P. Jensen, der jo var en af de lodsejere, der frivilligt havde lagt servitutter på sine jorder, da Bestle i 1907 købte Lindegården.

Også Kalundborgegnens folketingsmand, Christoffer Krabbe,

intervenerede. Han var blevet forsvarsminister, da de radikale i 1909 dannede regering, og anbefalede museumssagen og tilskud på 10.000 kr. over for sin ministerkollega.⁵⁸ Det skal her indskydes, at de lokale aktører i de to bevarelingsagerne, J.S. Møller og S.P.

Jensen, begge var medlemmer af Det Radikale Venstre, Møller lige fra Odensemødet i 1905, hvor partiet var blevet stiftet.⁵⁹

"En besynderlig Omvej, men –"

Blev der fredeligt i Kalundborg, så begyndte til gengæld bataljer med Nationalmuseets direktør for oldtid, Sophus Müller. Mackeprang, direktøren for dets historiske afdeling, opfordrede J.S. Møller til at få en udtalelse fra Sophus Müller, der var tilsynsførende med provinsmuseerne, hvori han erklærede sig indforstået med, at Lindegården blev anvendt til museum. Møller svarede, at han allerede havde forhandlet love og udstillinger med Müller, og at de sammen på Sophus Müllers foranledning havde set på Lindegården. Müller havde udtalt sig meget nedsættende, for efter hans mening havde stedet ingen værdi ud over rokokodekorationerne i den store sal. Møller bad derfor Mackeprang om hjælp. Få dage før, at Kalundborg og Omegns Museum åbnede de første udstillinger i Lindegården, svarede Mackeprang fra et sted i provinsen, at Müllers anbefaling var nødvendig for fremtidens skyld. Hvis andragendet bare blev sendt til Müller, ville han for-

mentlig være direkte negativ eller i det mindste meget kølig. Mackeprang anbefalede derfor, at Møller gjorde S. Müller til medejjer af projektet ved at sende ham sagens hovedpunkter og bede om en udtalelse gående ud på, at han som statens tilsynsmand med provinsmuseerne ikke kunne finde nogen forhold, der talte imod Lindegårdens anvendelse som hjemsted for den nystartede samling. Møller skulle desuden pointere, at han også havde bedt 2. afdeling om en anbefaling under henvisning til bygningernes og kirkeomgivelsernes værdi. Mackeprang skrev videre: *"Ja, dette er jo en besynderlig Omvej, men –"* og sluttede: *"De bedes betragte dette Brev som i høj Grad privat. Deres ærbødige M. Mackeprang"*. Møller fik travlt og beskrev sagen over for Müller ned i alle detaljer, inden han bad om Müllers tilkendegivelse af, at han som tilsynsførende ikke havde noget at indvende imod Lindegården som hjemsted for den nystiftede samling. Brevet sluttede: *"Haaber på Hr. Direktørens velvillige Svar paa denne vor Anmodning. J.S. Møller Fmd."*⁶⁰

Lindegården må uægteligt have været forfalden. Tre dage efter, at museet var åbnet den 16. juli

1910, rykkede Møller Bestles sagfører for en lejekontrakt og gjorde i samme brev utvetydigt opmærksom på, at gårdens vestlænge snarest måtte gøres i stand. Lawaetz ville hverken underskrive kontrakten eller betale den allerede forfaldne husleje, før taget var udbedret. Møller fortsatte i bemærkelsesværdigt skarpe vendinger over for en hovedsponsors sagfører: *"At han ikke er tjent med at faa sit kostbare Frø ødelagt er selvsagt hans Stilling kan da forstaas. Men vor Stilling bliver unægtelig yderst ubehagelig – vi må jo også have Kontrakt med Lawaetz i Orden samtidig med Kontrakten mellem os og Etatsraaden. Vi har heller ikke Midler til at lægge det ene Hundrede Kroner ud efter det andet – uden at faa Udlæget afdraget – jeg taler endda ikke om Rentetabet, vi lider"...* og sluttede: *"Jeg maa derfor end nødigt anmode Dem om snarest at bringe disse 2 Sager – Kontrakten og Istandsættelse af Taget – i Orden. Fra vor Side skal der ingen Opsættelser ske. Ærbødigst J.S. Møller"*.

Bestles sagfører indvilgede i at betale for de nødvendige reparationer til billigste forslag - og så skrev Mackeprang den 23. august 1910 til Møller: *"Hr. Læge Møller! Det glæder mig, at jeg tror at kunne*

sige, at Sagen gaaer i Orden, uden at Staten bliver flaaet for de 10.000. De behøver således slet ikke at skrive til Dir. Müller om Sagen. Med venlig Hilsen og Tak for sidst." Der skulle gå måneder, før det officielt blev tilkendegivet, hvordan sagen var blevet løst.⁶¹

"De – der som jeg daglig giver Dem Politiken i vold" –

Hen over efteråret og vinteren 1910 korresponderede Møller og Bestles sagfører derfor fortsat om vedligeholdelse og lejekontrakter. Den 13. december skrev C.M. Smidt til Møller, at Smidt under indtryk af uklarhed om, hvornår Lindegårdssagen ville blive afsluttet, havde haft et møde med Bestle og var blevet stillet i udsigt, at Bestle og frue gerne ville vælge en stue i Lindegården og indrette den: "helt og holdent i gammel Stil med en Del af Deres gamle Møbler og Malerier". Smidt bad Møller takke Bestle og sende en stak postkort, der viste udstillingerne i det nyåbnede museum i Lindegårdens nordlænge (fig. 18).⁶²

Også den plan fik et dramatisk intermezzo, som C.M. Smidt refererede til i et brev til J. S. Møller i januar 1911: "De – der som jeg daglig giver Dem "Politiken" i Vold –

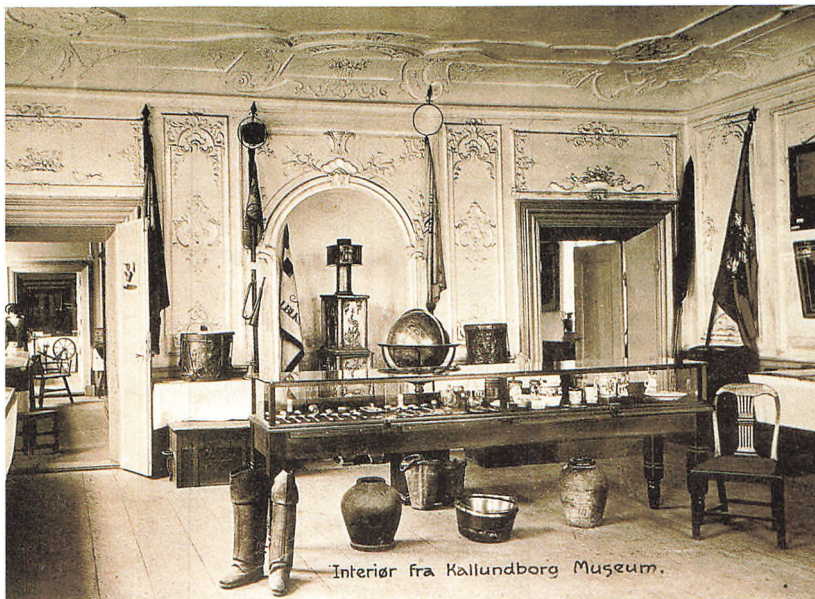

Fig. 18. De første udstillinger på Kalundborg og Omegns Museum, postkort 1910. Riddersalen, rokokostuen og et empirerum i Lindegården blev indrettet til udstillinger. Læge J.S. Møller sendte Etatsråd Bestle en stak af postkort for at vise, hvordan Lindegården var blevet indrettet til et almennyttigt formål. Fløjdøren t.v. i salen står åben i forhold til Hammershøis maleri fra året før. Skæmmende skillerum i den lille rokokostue var blevet revet ned for at fremhæve stukkens arkitektoniske kvaliteter. Udgifterne havde museet betalt, hvilket Møller da også fremførte i forhandlingerne for at få Etatsråden til at bekoste en restaurering af den forfaldne Lindegård (postkort fra Kalundborg Museums arkiv).

har jo for længst i November Maaned læst, at vor fælles Ven, Vinhandler, Etatsraad og Kirkeværge Bestle er død efter et langt og begivenhedsrigt Liv.

Dødsfaldet gjorde paa mig et meget pinligt Indtryk, fordi jeg Aftenen før Døden indtraadte sad en times tid hos ham og modtog af hans Mund en meget værdifuld Meddelelse. Da

jeg bagefter læste at Bestle var levet op igen, blev jeg saa meget mere glad ...".⁶³

Smidt henviste til den nekrolog over Bestle, som Politiken havde trykt i november 1910, men som avisen skyndsomt havde trukket tilbage dagen efter via et interview med en spillevende vinhandler (fig. 19).

Smidt tilkendegav dog, at Lindegårdssagen ville blive afsluttet inden længe. Afgørelsen kom først officielt med det omtalte brev af 23. februar 1911, hvor Mackeprang fortalte om Bestles gave til Nationalmuseet.⁶¹ Gaven betød, at Sophus Müllers princip om frivillighed i fredningsager blev håndhævet; derimod nåede Bestles malerier og møbler desværre aldrig at blive udstillet i Lindegården.

"efterhånden køber vor Ven Etatsraaden snart den hele By!"

I 1911 havde Lindegården og Kalundborg således gennem tre år været besværlige og dyre bekendtskaber for Bestle; men han opgav ikke af den grund interessen for byen eller rettere for dens mange middelalderhuse. Den 17. marts 1911 skrev Mackeprang til Møller, at Bestle aftenen inden havde givet tilsagn til Foreningen for Gamle Bygningers Bevarelse om, at han ville købe Adelgade 17 i Kalundborg, lade huset fredlyse og give det til Nationalmuseet på vegne af staten. I samme brev spurgte han Møller: "*Damen i "det gule Hus" (Bispegården) skulde da vel ej være villig til at sælge under lignende gode Vilkaar?"* Han slutte-

de: "*De skal se, efterhånden køber vor Ven Etatsraaden snart den hele By!"* Møller havde arbejdet hurtigt. Den 23. marts skrev Mackeprang gådefuldt i sit returbrev: "*Hr. Læge Møller. Tak for Deres Brev! "Den gule Dame" koster jo ikke saa forfærdeligt, med mindre hun da ligger for Døden; ang. Den anden Dame er Sagen nu helt i Orden – vi faar Gaarden forærende af B. + en Vedligeholdelsessum; men da han skal til Italien, er det bedst at vente til han kommer Hjem. Angaaende Lindegården kan jeg godt i Princippet tiltræde Deres Forslag, og Enkelthederne kan vi jo ordne, naar jeg kommer til Kalundborg, hvilket sker, saa snart jeg har modtaget Skødet. Hvad havde De tænkt i Vicevært-honorar?"*⁶⁵ Møller havde allerede den 8. marts orienteret museumsbestyrelsen om Bestles donation til staten. Museet ville få nedslag i huslejen mod at være vicevært, og godsejer Lawaetz ville fortsat leje magasiner i vestlængen. Den langvarige sag og dens lykkelige afslutning fyldte naturligvis meget i formandens beretning på museumsforeningens generalforsamling 29. marts 1911.⁶⁶

Nationalmuseet varetog helt frem til 1997 ejerskabet af

Fig.19. Karikatur af vinhandler Bestle og redaktør Wiinblad fra Socialdemokraten, tegnet af Alfred Schmidt i Klods Hans 1906. I 1910 omtalte Politiken i en nekrolog Bestle som den gode og velmeriterede borger, der ivrigt købte malerier og støttede unge kunstnere, især Bindsbøll. Etatsråden blev beskrevet som en høj, kraftig og rødmosset person, der både var kendt i det københavnske kulturliv og i bybilledet, når han luftede sine to hunde. Dagen efter lod Politikens redaktør Bestle genopstå fra de døde i et interview og henviste her til, at Bestle kun havde én uven, den daværende redaktør Wiinblad på Socialdemokraten. Batalierne mellem de to personligheder Alfred Schmidt havde allerede karikeret i 1906: Wiinblad er lagt over Bestles knæ, mens etatsrådets trofaste hunde ser til (Klods Hans 1906).

Lindegården på statens vegne. Det sidste stik i bevaringsspillet blev først taget hjem 90 år efter, at kortene i 1907 var givet ud mellem offentlige myndigheder, mæcener og bevaringsinteresser. I 1997 gav Nationalmuseet Lindegården til Kalundborg Kommune, men traditionen tro først efter lange forhandlinger, og efter at der med daværende kulturminister, Jytte Hildens, mellemkomst var sikret en større bevilling til istandsættelse. Kalundborg Museum er fortsat lejer i komplekset.

Mindesmærker og mæcener

Højbyen i Kalundborg og de tilgrænsende havnekarvarter fremstår i 100-året for de første fredninger i byen bemærkelsesværdigt uberørt af den rivende udvikling, der har fundet sted i det forløbne århundrede. Grundlaget for disse kvaliteter blev, som fortalt, skabt for 100 år siden fremfor alt takket være mæcener og lokale ildsjæle, der kæmpede til stregen i spegede spilfægterier. Sagerne om Vestborgen i Lindevænget og Lindegården afslører imidlertid også frivillighedsprincippet vanskelige vej: Fredningssagerne var i konstant fare for at kuldsejle, når privates bidrag og mæceners

uegennyttige ofre ikke rakte, faldt hurtigt nok, eller der opstod finansielle problemer.

I Kalundborg har mæcenvirkosomhed i forbindelse med fredning og bevaring af monumenter været koncentreret omkring tre personer: Brødrene Bestle og købmand S.P. Jensen. Deres holdninger og indsats har haft en bemærkelsesværdig indflydelse på bevaring af kulturarven i Højbyen gennem 100 år. Konsul og fabrikant Christopher Wilhelm Frederik Bestle (1857-1909) fra Århus lagde ud som mæcen, da han i 1905 købte stenhuset i Præstegade 23, fik det fredet og gav det til staten.⁶⁷ Derefter tog broderen, Georg Bestle, over og købte både Lindegården og Adelgade 17, og han var i kikkerten som sponsor for flere opkøb, da statens nølende fredningspolitik og lokale kræfter ikke længere rakte. Brødrene Bestle var begge i 1907 blevet medlemmer i den nyetablerede landsdækkende Foreningen til Gamle Bygningers Bevarelse og gjorde her som offentligt kendte personer en forskel ude i landet. De fandt som andre af datidens succesrige erhvervsfolk prestige i at støtte kunst, kultur og bevaringsarbejde.⁶⁸ Især Georg Bestle, fik

gennem vinhandel og hoteldrift kontakter i mange af landets provinsbyer, hvilket kom bevaringsarbejdet til gode.⁶⁹ Han traf i den landsdækkende bevaringsforening mange af landets førende navne inden for kunst, arkitektur, og museer samt store mæcener som brygger Jacobsen.

Georg Bestle fik officiel anerkendelse for sit engagement i nationale og kulturelle opgaver gennem kongelige ordner: Han blev Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd i 1904, Kommandør af 2. grad i 1911 som tak for bevaring af Lindegården og af 1. grad i 1930 for sit samfundsengagement (fig. 20).⁷⁰ Bestle fik ingen efterkommere. Den store formue blev båndlagt i et mindefond, der fulgte op på hans engagement inden for kunst, kultur og arkitektur i ønsket om: *"at Frugten af et langt og arbejdsomt Liv kommer Eftertiden til gode"*.⁷¹

Brødrene Bestles bevaringsinteresser i Kalundborg blev lokalt fortsat af købmand S.P. Jensen, der havde været blandt byens foregangsmænd i arbejdet for at bevare ruinerne i Lindevænget. S. P. Jensen lagde grunden til sin formue ved handel med korn- og foderstoffer. Som medlem af

Fig. 20. Georg Bestle ses t.v. for personen i uniform, ukendt år. Georg Bestle (1855-1933) etablerede sig som vinhandler i 1882, overtog i 1892 faderens vinfirma, udvidede derefter med nye afsætningsområder inden for hoteldrift og ledede i en årrække Danmarks største vinhandel. Bestle overtog også interesserne for kunst, kultur og kendisser fra faderen, der havde drevet en af Københavns førende vinstuer, hvor kendte personer inden for det københavnske kulturliv, blandt andre Georg Brandes, ofte kom. Bestlefamilien nedstammede fra schweitzeren Christopher Bestle, der i kølvandet på Napoleonskrigene i 1807 var indvandret som kirurg til Danmark. Hans krigserfaring kom ham til gode ved slaget ved Sjællands Odde i 1808. Han ledsagede bagefter sårede danske fanger via Gøteborg til København, hvor han bosatte sig for at gøre tjeneste som kirurg på danske orlogsskibe og senere i handelsflåden. Som krigsflygtning og indvandrer arbejdede C. Bestle sig ind i guldalderens københavnske borgerskab. Familiens gravmonument står i gravkapellet i den tyske menigheds kirke, Skt. Petri, i København (foto privateje).

byrådet arbejdede han for, at det offentlige bakkede op om bevaringssager. Han gik ind for kom-

munalt køb af grunde i Lindevænget, så ruinerne kunne blive fredet, og sørgede for drifts-

midler til de første museumsudstillinger i Lindegården.⁷² Det bevaringsværdige bygningskom-

pleks fik dermed en offentlig anvendelse, som kunne modvirke spekulation og uhensigtsmæssig udnyttelse. Heller ikke S.P. Jensen fik efterkommere og båndlagde også størstedelen af sin formue i en fond, der fik til formål at støtte bevaringstiltag og istandsættelser af huse i Højbyen gennem rente- og afdragsfrie lån.

S.P. Jensen (fig. 21) førte bevaringsbestræbelserne i Højbyen videre fra vinhandler Bestle, Jensens fond har siden 1950'erne sikret kvarterets fremtoning trods mangeårig mangel på egentlige bevaringsplaner for bydelen.⁷³ Kalundborg Kommune har i de sidste tre årtier fulgt op på bevaringsbestræbelserne ved at købe og bygningssanere flere af de ejendomme fra middelalderen og renæssancen, som Nationalmuseet fik bevaret som følge af bygningsfredningsloven fra 1918. Også i nyere tid har både Georg Bestles og S.P. Jensens mindefonde gennem donationer betænkt bygningskulturen i Kalundborg og tilpasset nye elementer for at skabe en attraktiv bydel. I det perspektiv kan Nationalmuseets tidligere direktør, Sophus Müller, siges at have ret i standpunktet om, at

interesse for historien tjener fredningernes og nationens sag. Bevaringssagerne omkring Lindevænget og Lindegården viser imidlertid også, hvordan fredninger kommer til kort, når offentlige instanser ikke er helhjertede medspillere i de samfundstjenlige formål, eller når sponsorerne blev klemt økonomisk. Ruinerne i Lindevænget blev reddet mursten for mursten i takt med, at der blev skrabet penge sammen. Det slørede til gengæld overblikket og besværliggjorde en samlet publicering og nyttiggørelse af de mange resultater. Lindegården forfaldt i de fire år sortepersillet om dens ejerstatus stod på. Skaderne blev reelt først udbedret i 1930'erne ved en bevilling fra Carlsbergfondet til at nyindrette Lindegården til museum. Det kan ligne en tanke, at de mange private engagementer, som gennem 100 år betød så meget for bevaring af bygningskulturen i Højbyen, til gengæld i en lang årrække nedtonede behovet for, at offentlige myndigheder fik formuleret visioner og planer for bydelens udtryksform og udvikling.

Et spejl af den tid vi lever i
Kontroversielt nybyggeri har hel- digvis kun i begrænset omfang

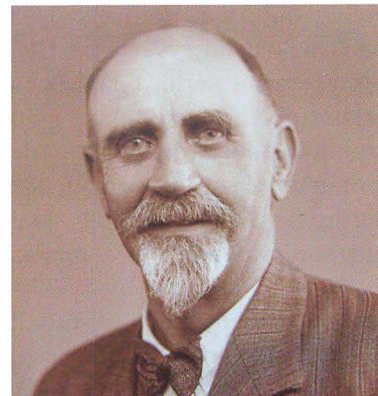

Fig. 21. Købmand S.P. Jensen (1877-1955), fotograferet i 1943. Han blev Georg Bestles arvtager som mæcen inden for bevaringsarbejdet i Kalundborgs Højby. S.P. Jensen blev selvstændig købmand i Kalundborg i 1908 og var en af byens fremtrædende handelsmænd i en menneskealder. Formuen blev båndlagt i en fond, som blandt andet har til formål at bevare bygningskulturen i den middelalderlige Højby i Kalundborg. Hans interesse for byens bygningskultur kom første gang til udtryk ved fremkomsten af ruinerne i Lindevænget og blev efterfølgende fulgt op i sagen om bevaring af Lindegården og kirkens omgivelser. Bevaringsarbejdet blev formentlig stimuleret af bekendtskabet med læge J.S. Møller, museets stifter, som han også delte politiske synspunkter med. S.P. Jensen modtog så vidt vides ingen kongelige ordener. Hans fond har i mange år sikret, at Højbyen i Kalundborg bevarede sine bygningsmæssige særpræg (foto Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv).

været opført i Højbyen og i omkringliggende kvarterer. Højbyen rummer derfor i dag speciel, til tider unik arkitektur med stor fortællerværdi. De fredede monumenter er let tilgængelige kulturelle besøgsmaal og samlingssteder: Ruinerne fra landets stærkest befæstede by i 1300-årene indbyder til strejfture i byens rum. Kirken er åben ved kirkelige tjenester på søndage og som turistmål på hverdage. Bispegården, der var Roskildebispens residens i 1400-årene, rummer udstillingssted for moderne kunst. I Præstegade bliver landets eneste bevarede middelalderlige gildehus åbnet ved særlige lejligheder. Lindegården, den sekslænget bygård med specielle rum fra 1700-årene, rummer egnens kulturhistoriske museum. Herfra kan man gå over på ruinerne af byens ældste borganlæg, der blev rejst som en rigsborg af den legendariske Esbern Snare i 1100-årene og udbygget af hans datter Ingeborg og svigersøn Peter Strangesen i begyndelsen af 1200-tallet. Bydelen byder på udsigtssteder med panoramaudsigt over byens maritime forudsætninger: Fjorden med naturhavnen Houget bag krummodden Gisseløre, og på strejfture i bolig-

områderne omkring de tidligere havneområder og Lindevænget. Herfra er der frit kig til den middelalderlige bybanke, der rummer attraktive boliger og kulturinstitutioner.

Bevaring af kulturarvsværdier i Højbyen i Kalundborg blev for 100 år siden - typisk for den tid - funderet på holdninger og interesser fra ildsjæle og mæcener. Det frivillige engagement var dengang et spejl af sin tid, der takket være særlige omstændigheder kaster glans til nutiden. Højbyen rummer med andre ord et stort potentiale af de kulturarvskvaliteter, som Fonden Realdanias undersøgelse har påvist, giver oplevelser i dagligdagen, underbygger udviklingen og skaber lokal identitet. Med nutidens målestok mangler bydelen dog en række af de elementer, så som cafeer, specielle butikker, moderne og IT-baserede kulturelle samlingssteder, som tilfører nyt liv.

Bygningskultur og bevaringsindsats kommer til diskussion, når bygningsfredningsloven skal revideres i de kommende år. Erfaringer har vist, at investeringer i historiske bygninger betaler sig bedre end tilsvarende

investering i nybygninger. I Kalundborg kunne de to bevaringsjubilæer være anledningen til, at kommune, fredningsmyndigheder, lokale ressourcepersoner, kulturinstitutioner, bevaringsforeninger og fonde i samspil og dialog med ejere og brugere udformer en strukturplan for områdernes anvendelse på en måde, så de kommer til at afspejle den tid, vi lever i. De kan herigennem også formulere principper for en sammenhængende fremtoning i gadebelægninger, i afskærmning af elinstallationer, i udformning af informationsplaketter, fortællesteder for kunst og kultur, osv. De vil dermed skabe en spændende og dynamisk bydel, der gør historien konkret og kulturarven synlig. Sammen vil de kunne underbygge oplevelsen af at bo et ganske særligt sted og styrke profileringen både lokalt og nationalt. Ganske som for 100 år siden forudsætter et sådant arbejde engagement, penge, viden og vision; men sammen vil interessenterne bære den stafet ind i fremtiden, som de private initiativer og sponsorer for 100 år siden tog op for at bevare de kvaliteter, der netop fremhæver Kalundborgs historiske særpræg (fig. 22).

Fig. 22. Vor Frue Kirke, Lindegården og ruinparken med Vestborgen i fugleperspektiv fra øst i 2004. De tre seværdigheder ligger i dag, takket været mæceners og ildsjæles ihærdige indsats for 100 år siden, monumentalt ud til naturhaaven, Hærvig, og synliggør Kalundborgs betydning som landets stærkest befæstede by gennem flere hundrede år (foto Jens Nielsen).

Litteratur og kilder:

Fabricius, H. 1998: Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København 1999.

Ganshorn, J. m.fl. 1983: *Kalundborgs historie. Bd. 3. Byens Huse*. Tore Nyberg og Thomas Riis red. Kalundborg Kommune, Miljøministeriet og Fredningsstyrelsen.

Ganshorn, J 1992: Kalundborgs slotte og befæstning. I: *Kalundborgs historie*. Bd. 4, s. 183-201. Specialartikler, bilag, noter og registre. Kalundborg Kommune.

Hansen, H.J. 1907 og 1908: Historisk Samfund for Holbæk Amt. *Fra Holbæk Amt 1907 og 1908*. Historiske Aarbøger. Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt.

Hartmann, S. 1990: En statslig overtagelse i forrige århundrede. I: *Landet og Loven*. Miljøministeriet.

Hertz, J. 1990: Kalundborg "Danmarks Carcassonne". *Nationalmuseets Arbejdsmark*.

Jensen, K.B. 1987: Træk af den kulturelle udvikling. I: *Kalundborgs Historie. Bd. 2. Tiden 1830-1980*. Nyberg, T. & Riis, Th. (red.). Kalundborg Kommune.

Jensen, K.B. 1987: Boligbyggeri og boligforhold. *Ibid*.

Kulturarv 2005: *Kulturarv - en værdifuld ressource for kommunernes udvikling. En analyse af danskernes holdninger til kulturarv*. Udgivet af Kulturarvsstyrelsen og Fonden Realdania.

Lange, O. 2004: Glade dage i 1890'erne. I: *Drømmetid. Fortællinger fra Det Sjælelige Gennembruds København*. Henrik Wivel (red.). København.

Lund, C. 1987: Alle fortidsminder fredes – uden erstatning. I: *Bevar din arv*. Ingrid Nielsen (red.) G.E.C. Gads Forlag & Skov- og Naturstyrelsen.

Michaelsen, J. 1987: Planlægning. I: *Kalundborg Historie. Bd. 2. Tiden 1830-1980*. T. Nyberg og Th. Riis (red.) Kalundborg Kommune 1987.

Nielsen, I. 1987: Ad frivillighedens vej. I Ingrid Nielsen (red.): *Bevar din arv*. Danmarks Fortidsminder 1937-1987. G.E.C. Gads Forlag & Skov og Naturstyrelsen.

Nørlyng, O. 2004: Skønheden og sundheden. I: *Drømmetid. Fortællinger fra Det Sjælelige Gennembruds København*, s. 144-155. (H. Wivel red.) Gads Forlag.

Olsen, P.B. 2004: Råd-, Ting- og Arresthuset i Kalundborg, *Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorie i Holbæk Amt 2004*. Kalundborg 2005.

Pedersen, L. 1985: Fra græsrodsbevægelse til offentlig institution. *Jul i Kalundborg*. Vejløs Bogtrykkeri, Kalundborg.

Pedersen, L. 1992: Kalundborg og Omegns Museum gennem 80 år. *Kalundborgs Historie*. Bind 4. Nyberg, T. & Riis Th. (red.). Kalundborg.

Pedersen, L. 2002: Provoer i byen. I: *Årets gang 2002. Kalundborg og Omegns Museum*. L. Pedersen (red.). Kalundborg 2003.

Smidt, C.M. & Mackeprang M. 1907: "Lindegården" og Kalundborg Kirke. Skal kirkens beliggenhed ødelægges? *Architekten*. Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening. Kjøbenhavn. Den 17. August 1907. 9. Aargang No. 46.

Smidt C.M. 1908: Fra det gamle Kalundborg. *Fra Holbæk Amt*, s.111-133. Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt.

Vesth, K.B. 1995: Præstegade 23, Kalundborg. I: *Bygnings Arkæologiske Studier 95*. København

Dertil er anvendt:

Protokoller og kildemateriale opbevaret under museumsnr. 4172, Kalundborg og Omegns Museum.

Forhandlingsprotokoller Kalundborg og Omegns Museum 1907-1911.

AAKAM: Administrationsarkiv for årene 1907- 1911, Kalundborg og Omegns Museum.

Fotos og optegnelser m.m. Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv.

Kalundborg Købstads Forhandlingsprotokoller 1907-1911. Landsarkivet.

Kallundborg Avis 1907-1911.

Kalundborg Dagblad 1907.

Kalundborg Folkeblad 1907.

Noter

1 Kulturarv 2005

2 Nielsen 1987 s.145

3 KAM nr. 4172

4 Hartmann 1990 s.190

5 Jensen 1987 s.118ff

6 Kallundborg Avis 51. Aargang 18. april 1907

7 Kallundborg Avis og Kalundborg Dagblad den 23. april 1907

8 alle klokkeslæt i artiklen er omskrevet til tidsangivelser, der bygger på en opdeling af døgnet i 24 timer

9 Kallundborg Avis 24. April 1907

10 Kallundborg Avis 25. April 1907, for fundet af ruiner af Kalundborg Slot jf. Olsen 2004

11 KAM nr. 4172. Kalundborg og Omegns Museums arkiv blev ordnet og registreret af dets mangeårige formand Trolle H. Bagger i perioden 1994-2005. Artiklen er skrevet i mindet om Bagger, der med sin underfundige humor fortalte om korrespondancernes mange finurligheder i pauserne. Svend Nyboe Andersen og Kathrine Dreyer takkes for oplysninger om Georg Bestle og Bestles Mindefond og for opbakning under arbejdet med at bearbejde materialet. Anders Fischer og Lykke Samuelsen takkes for omhyggelig kommentering af tidligere versioner af artiklen. Kalundborg Lokalarkiv takkes for lån af illustrationer og Hanne Schademan, Kalundborg Museum, for aldrig svigtende hjælp med tekstbehandling.

12 Kallundborg Avis 27. April 1907

13 Kallundborg Avis 1. Maj 1907; referat i protokol KAM nr. 4272

14 2.450 kr. i 1906 ville svare til kr. 136.367 i 2006- priser jf. Danmarks Statistiks prisbe-

regner. Danmarks Statistik, Bibliotek og Information takkes for oplysninger om lønniveau, jf. korrespondance af 30. januar og 5. februar 2007

15 KAM nr. 4172; AaKAM 1908-11

16 Kalundborg avis' 50 års jubilæumsudgave, 13. oktober 1907; Smidt 1908 s.113ff

17 Smith 1908 s. 114

18 Fabricius 1998 s. 154ff

19 Kalundborg Købstads Forhandlingsprotokoller 15/7, 16/7 og 26/8 1909

20 Smidt 1908 s.125; notat om Lindegårdens historie ved Kr. Højbjerg, Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv

21 Arkiv på Nationalmuseets II. Afd., sag mærket Lindevænget

22 Smidt 1936; Hertz 1990

23 Buch Jensen 1987 s. 188ff; Pedersen 1985 s. 3ff; Pedersen 1992:223ff & 2002 s. 60f

24 Hartmann 1990 s.190

25 på Slotsholmen, blev overtaget af Rigsarkivet i 1906

26 Kalundborg Folkeblad 14. December 1907

27 AaKAM 1908-11

28 Kalundborg Folkeblad 1. oktober 1907

29 Smidt m.fl. 1907

30 svarende til 1.358.840 kr. i 2006-priser, jf. Danmarks Statistiks prisberegner

31 AaKAM 1908-11

- 32 KAM nr. 4172
- 33 Kallundborg Avis 25. April 1907; forhandlingsprotokol Kalundborg og Omegns Museum 1908-1923; bevaringssagen for Lindevænget, mus. nr. 4172
- 34 Nationalmuseet II. afd.'s korrespondance i sagen om Lindevænget
- 35 Medlemslister i Fra Holbæk Amt 1907 s.112-116 og 1908 s.150-157
- 36 AaKAM 1908-11
- 37 AaKAM 1908-11
- 38 Kalundborg Købstads Forhandlingsprotokoller 1907-1911
- 39 Smidt 1908 s.123
- 40 Kalundborg Folkeblad 1. Okt. 1907
- 41 Smidt 1908 s.124f
- 42 AaKAM 1908-11
- 43 Hartmann 1990 s.190
- 44 Nielsen 1987 s.163ff
- 45 Hartmann 1990 s.190
- 46 Lund 1987 s.180; Sophus Müller (1846-1934) var i en årrække den dominerende personlighed i dansk forhistorisk arkæologisk forskning og administrationen af Nationalmuseet som landets centrale museumsinstitution. Müller var ikke nem at omgås, hvilket yderligere forværredes af tunghørhed. "Hans hang til sarkastiske formuleringer og lethed for den tilspidsede replik var en stadig lurende fare i hans omgang med mennesker". Vurderingen er hans datters, jf. Nielsen 1987:144
- 47 AaKAM 1908-11
- 48 AaKAM 1908-11
- 49 Smidt 1908 s.126
- 50 Brev fra Smidt af 30. dec. 1908 til J.S. Møller, AaKAM 1908-11
- 51 J.S. Møller blev blandt venner tituleret "Doktor" og "Doktor Møller"
- 52 AaKAM 1908-1911
- 53 Museets forhandlingsprotokol 28. april 1909
- 54 nekrolog i november måned, Politiken 1910
- 55 AaKAM 1908-11, brev af 7. juni 1909 fra Møllerup til Møller
- 56 AaKAM 1908-11
- 57 Kalundborg Købstads forhandlingsprotokol 13/1 1910
- 58 brev til J.S. Møller fra Christopher Krabbe af 18. februar 1910; AaKAM 1910
- 59 Buch Jensen 1987 s. 131 og s. 209
- 60 AaKAM 1910
- 61 AaKAM 1910
- 62 brev af 13. Dec. fra Smidt til Møller i AaKAM 1910
- 63 AaKAM 1911; nekrolog og kondolencevisit i Politiken november 1910
- 64 AaKAM 1911; Kalundborg og Omegns Museums forhandlingsprotokol 1911
- 65 AaKAM 1911
- 66 Kalundborg og Omegns Museums forhandlingsprotokol 1911
- 67 Det har ligget uden for rammerne af denne artikel at undersøge Christopher Bestles forretningsmæssige forbindelser til Kalundborg
- 68 Lange 2004 s. 44ff
- 69 Bestles var allerede aktiv i bevaringsarbejdet i slutningen af 1800-tallet. Hans arbejde resulterede dengang i at det gamle Helligåndshus i Randers blev bevaret, jf. Etatsråd G. Bestles og Hustrus Mindelegat, protokol af 21. juni 1933
- 70 brevveksling med Ordenskapitlet af 23. februar 2007. Georg Bestles indsendte levnedsløb i 1894, men dette er brændt ved slotsbranden på Christiansborg 1894; Protokollat af 21. juni 1933 i Georg Bestle og hustrus Mindelegat
- 71 Etatsråd Georg Bestles og hustrus Mindelegat. Protokol af 21. juni 1933.
- 72 Kalundborg Købstads Forhandlingsprotokol sept. 1909
- 73 Michaelsen 1987s. 375

Lise Høyrup

Hvis dronning Alexandrine havde samme glæde ved at vandre i haver og sanke blomster som de efterfølgende dronninger Ingrid og Margrethe, havde hun formodentlig anvendt en kurv til formålet fremstillet af virksomheden Kgl. Hof Kurvefabrikant R. Wengler. Inden kurven var nået så vidt som til de kongelige ejendomme var den gået gennem mange hænder, deriblandt børns. R. Wengler havde nemlig i januar 1919 etableret en pileplantage med tilhørende pileafbarkningsanstalt efter tysk forbillede i Viskinge. Hans motiv var naturligvis at spare produktionskostninger. Det var dyrt at købe råmateriale, den afbarkede pil, i Tyskland, men kunne han producere den afbarkede pil selv, var der penge at spare. Det gjaldt om at skaffe billig arbejdskraft og nem transport af pilen til København, hvor kurvene blev flettet. Lønningerne var lave i Vestsjælland, og billigst var børn. I 1920'erne var børn vant til at

arbejde, og de havde små smidige fingre, perfekte til det møjsommelige pillearbejde med at afbarke pilevidjerne.

Hvem arbejdede på fabrikken?

Det gjorde f.eks. husmand Christian Christoffersens børn på Bregninge Mark og skomager August Larsens i Viskinge. Det var fattigfolks børn, for hvem selv en mindre ekstra indtægt var væsentlig for familiens overlevelse. Syv til otte voksne og op mod 20 børn i alderen 12-14 år arbejdede ca. 9 timer om dagen i maj og juni med pilen i et lukket, til dels opvarmet rum.¹ Børnene arbejdede hver anden dag, de dage de ikke gik i skole. Selvfølgelig af barkningen af pilen foregik når pilen var saftig og barken let kunne trækkes af ved at trække pilene gennem nogle fjerderklemmer. Arbejdet var på akkord, og "arbejdstiden behøvede man derfor ikke at tage så nøje", for børnene kunne gå og komme som de ville, som Wenglers advo-

kat udtaler i sagen bevaret i Arbejds- og Fabrikstilsynets arkiv på Rigsarkivet. Resten af året kunne børnene være beskæftigede med plantning af pilen, lugning, bekæmpelse af larve- og rustangreb, indhøstning af pilen i vintermånederne eller lignende arbejde på en nærliggende plantage. Alt dette arbejde foregik udelukkende i fri luft.

På kant med loven

Direktoratet for Arbejds- og Fabrikstilsynet fik nys om børnenes beskæftigelse på stedet, spørgsmålet var så, om virksomheden var omfattet af fabriksloven. En virksomhed var omfattet af loven, hvis den blev drevet fabriksmæssigt med mekanisk kraft eller beskæftigede minimum seks arbejdere.² Loven forbød børn under 14 år at arbejde i industrien, når de ikke var lovligt udskrevet af skolen. I landbruget var der derimod ikke tilsvarende restriktioner. Pileafbarkningsanstalten, men ikke pileplantagen

Kjøbenhavn, N. d. 26 Februar 1920.

L.H. KR.

Herr Fabriksinspektør Ludv. Koefod R.,

Holbæk.

Fabriksinspektøren bedes undskylde, at vi henvender os til Dem, men Grunden er, at vi ved et Besøg i Viskinde erfarede at den ugentlige Arbejdstid, efter Fabriksinspektørens Anordning var forandret fra 54 Timer til 48 Timer.

Vi tillader os derfor at forespørge, om der ikke kan ske en Aandring heri. Da vort Arbejde med Afbarkning af Filene er afhængig af Larstiden, (Barken sætter sig fast, naar Tiden overskrides) er det os meget nagtpaaliggende, at Arbejdet kan tilendebringes i den kortest mulige Tid, og da alt Arbejde vedrørende Afbarkning, med Undtagelse af 1 Mand, udføres i Afsord, er Arbejderne ogsaa interesserede i, at Arbejdstiden ikke begrænses til de 48 Timer.

Vi inødeser gerne Fabriksinspektørens Hædelser, om der ikke kan gives Dispensation for ovennævnte Bestemmelse, da vort Arbejde jo er Sæsonarbejde og afhængig af Naturen.

Erbedigt

Erasmus Wengler

2/26 1920

1 Francocouvert.

1/10 1920

3/20. Tølløvsrettes med Anordning

blev i december 1919 inddraget under fabriksloven, efter at Arbejdsrådet og Indenrigsministeriet også havde udtalt sig i sagen. Fabrikant Wengler blev tvunget til i første omgang at fyre børnene, men han lagde sag an mod Arbejds- og Fabrikstilsynet for uretmæssigt at have inddraget virksomheden. Der faldt dom i sagen d. 21. marts 1921, af den fremgår det, at Wenglers advokat, den kendte højesteretssagfører C. L. David havde rejst sagen, fordi Wengler på grund af inddragelse blev afskåret fra at benytte børn til arbejdskraft i Afbarkningsanstalten. Han gjorde gældende, at hans virksomhed ikke faldt ind under de kategorier, der var omfattet af lovens bestemmelser, bl.a. at der ikke var tale om fabrikation af en færdig vare, ikke blev benyttet mekanisk

Fig. 1. Ifølge fabrikant Wengler var det meget uheldigt, at fabrikstilsynet havde skåret den ugentlige arbejdstid ned fra 54 til 48 timer. I 1919 var det netop lykkedes fagbevægelsen at få den overenskomstmæssige arbejdstid nedsat til 48 timer. På det offentlige område var dette timetal reguleret ved lov, men på private virksomheder uden faglig organisering var forholdene i langt højere grad bestemt af markeds kræfter og lokale forhold.

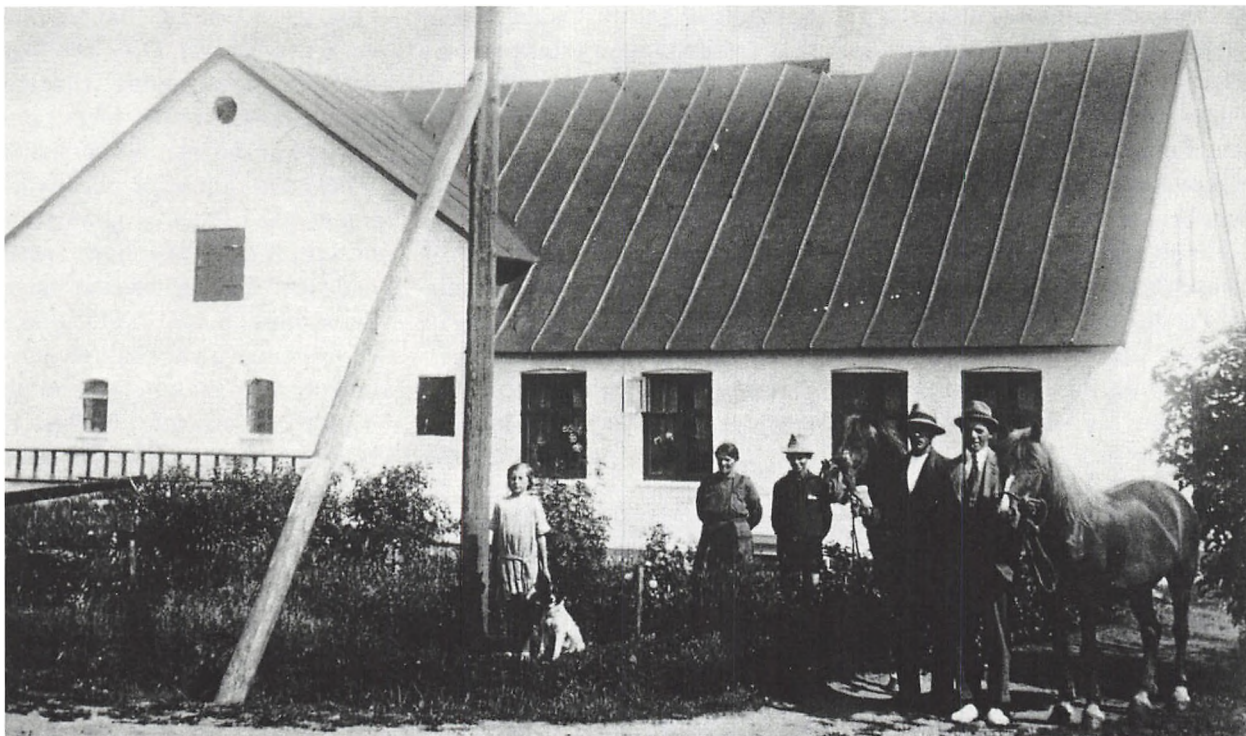

Fig. 2. Familien Christiansens husmandssted på Kalundborgvej 115 i Løgtved, i dag Svebølle Autoværksted. Forældrene her var sammen med mange andre husmands- og landarbejderfamilier underskrivere af en protestskrivelse mod begrænsningen af børnearbejdet på Pileafbarkningsanstalten. Fra venstre mod højre Plejedatteren Emmy, Kathrine Christiansen og sønnerne Svend og Bernhard (foto udlånt af Johannes Andersson).

kraft, og at der under alle omstændigheder ikke var grund til at lade virksomheden være underkastet de omfattede tilsynsbestemmelser, fordi produktionen foregik under gode hygiejniske forhold og i opvarmede lokaler. Desuden betød hans virksomhed i Viskinge, at man væsentligt kunne indskrænke

den import til landet, som hidtil havde fundet sted af pile til kurvflætning. Wengler argumenterer altså både i forhold til loven, men gør også gældende, at arbejdsforholdene er gode, og at der er samfundsøkonomiske hensyn, der bør tages. Wengler havde både forældre og den lokale læge og lærer på sin

side. De havde underskrevet hver sit brev, sandsynligvis på opfordring af Wenglers advokat, der på lidt forskellig måde gav udtryk for, at det ikke var spor usundt arbejde for børnene, men tværtimod en sund beskæftigelse, der var nødvendig for familiernes økonomi. Børnene selv syntes også bedst om arbejdet

på Pileafbarkningsanstalten, der ydermere var det bedst betalte. Østre Landsret frikendte Arbejds- og Fabrikstilsynet af følgende grunde: "Arbejdsanstalten er ikke at betragte som en simpel Landbrugsvirksomhed. Der må derimod siges at foregå en Fabriksvirksomhed, idet der foregår Produktion i mængde af ensartede Varer ved hjælp af ovennævnte Redskaber, hvortil kan tilføjes, at Arbejdsrådet har meddelt, at Lokalerne har

Karakter af Fabrikslokaler, ligesom behandling af Pilekvistene foregår på fabrikmæssig Måde. Virksomheden falder derfor ind under Lovens § 1."

"Når din bror kan, kan andre også"

I Viskinge blev børn anvendt som arbejdskraft både i plantagen og i en nærliggende planteskole. Hvordan børnene har oplevet arbejdet ved vi ikke, men Johannes Andersson født 1922 og

opvokset i Viskinge har fra han var 12 til han var 14 år arbejdet på den nærliggende Hjortsø Planteskole. Han har fortalt om forholdene der, der nok har lignet arbejdsforholdene på pileanstalten et tiår tidligere, og han har beskrevet det, disse børn arbejdede med, når det ikke var pilen, der skulle afbarkes. "Det var ikke et arbejde, jeg var glad for, selvfølgelig ville man hellere holde fri, men det var en selvfølge, at man tog det, for "når din bror

Fig. 3. Hjortsø Planteskole. Billedet af indehavere og medarbejdere er taget i forbindelse med 50 års jubilæet i 1946. Netop omkring 50 års jubilæet stod virksomheden overfor en fornyelsesproces. Fredsslutningen efter 2. verdenskrig gav mod på nye investeringer og Hjortsøs søn, der var uddannet ingeniør, begyndte på en ny produktion af maskiner til planteskoler (foto Lokalthistorisk Forening og Arkiv for Gammel Bergsted Kommune).

kan, så kan du også" var holdningen, og indtægten var jo nødvendig for familiens økonomi. Vi afleverede alt, hvad vi tjente, men fik dog lov til at beholde en lille smule som lommepege. Der var både piger og drenge ansat. Vi lavede det samme, og vi fik vist det samme i løn. Vores arbejde bestod i, at vi plantede i lange bede, der var ca. 1 m. brede. Det var især rødgran, vi arbejdede med, men ind imellem også med andre ting. Nogle gange trak vi planter op, der skulle ud til kunderne. Vi blev fordelt over hele bedets længde i en række på hver side af bedet. Vi sad på hug eller stod bøjet over bedet overfor hinanden. Igennem bedet havde en maskine trukket fire lange riller, som vi plantede i. Vi havde planterne i hver sin store vidjekurv, der var tung af de fugtige planter. Vi tog så et bundt af gangen med højre hånd, nulrede plante for plante ud mellem pegefinger og tommeltot, satte planten ned i rillen og skubbede jorden omkring den med hånderoden. Det skete sommetider, at jorden var faldet sammen i rillen, så vi ikke kunne plante. Vi skulle derpå råbe: "fald ned", det fik forvalteren til at komme med en særlig spade, der var ens på begge sider, han kunne rette ril-

len op med. Forvalteren overvågede arbejdet. Forvalterne kunne være rimelige, det afhang af, hvem det var, men der var en, der ikke var rar. Jeg har set en dreng blive klappet bagi med en spade. Det var ikke godt. Den forvalter blev sur, hvis vi på en meget varm dag rejste os for at hente lidt vand at drikke. Vi måtte ikke snakke sammen, men blot veksle et par ord. Men det var der heller ikke tid til, for vi skulle jo helst følges ad, det kunne ikke nytte noget at sakke alt for meget bagud, for så gik der kludder i det. Arbejdsstillingen var trættende, for vi gik hele tiden og bøjede ryggen og hovedet, men vi vænnede os til den og til solen. Vi arbejdede hver anden dag til 25 øre i timen. Der var normalt ikke på akkord, men det skete, at vi lugede på akkord. Vi arbejdede ikke om søndagen. Arbejdsdagen var fra kl. 7 til kl. 17 med 10 min. pause ved nitiden og en time til middag, så kunne vi komme hjem og spise varm mad. Sæsonen var fra forår til oktober. Om efteråret kunne vi komme ud til bønderne og grave kartofler op. Det var heller ikke altid lige sjovt, for bønderne kunne være nogle frække fyre, der bare jagede med sådan nogle unger som os, og det var heller ikke særlig godt betalt."

Tilbage til arbejdet- under åben himmel

I et brev dateret 17. juni 1924 meddeler Arbejdsrådet Wengler, at virksomheden ikke længere var inddraget under loven. Wengler havde nemlig omlagt produktionen til at foregå uden dørs, dermed blev den opfattet som landbrugsmæssig virksomhed. Børns arbejde i landbruget var af et langt større omfang end i industrien, men det blev først meget sent reguleret ved lovgivning, da det både var vanskeligt at få politisk tilslutning til og meget svært at kontrollere.

Arbejdsrådet havde været på udflugt til stedet og måtte nøjes med at henstille til Wengler: "At det ville være ønskeligt, om der i den paagældende Plantage blev anbragt et transportabelt Læskur, hvor de af Firmaet beskæftigede Arbejdere i paakommende Tilfælde kunne søge Ly mod Regn og andet Uvejr, og Raadet skal derfor henstille til Firmaet, at det om muligt anskaffer et sådant skur."

For ældre folk i Viskinge er der en dunkel erindring om, at Wengler snød Fabrikstilsynet. Fra det lokale perspektiv må det have set tåbeligt ud, at det offentlige, der skulle sikre bedre arbejdsforhold for de ansatte, med loven som

værktøj blot med sin indgriben har skabt den stik modsatte effekt, nemlig at børn og voksne nu skulle arbejde udendørs i al slags vejr.

For Arbejds- og Fabrikstilsynet var der blot at afslutte sagen og henlægge den som principiel. Takket være at der kom en sag ud af børnenes beskæftigelse på anstalten, kan vi få et indblik i både produktionen, arbejdsforholdene på stedet og virksomhedens betydning for lokalsamfundet.³

Sagen om børnearbejdet i Viskinge giver både et indblik i husmandsbørns levevilkår, men også i synet på børn som arbejdskraft. Meningerne var delte, og selvom dronning Alexandrine havde haft kendskab til, at kurvefremstillingen havde involveret børn, er det langt fra sikkert, at hun ville have haft noget imod det, for det var manges opfattelse, at det var sundt for børnenes legemlige og åndelige udvikling, at de arbejdede i deres fritid i stedet for at drive den af. Fattigfolks børn tog det arbejde, de kunne få både i byerne og på landet.

I 1873 kom den første lov der regulerede arbejdsforholdene i industri og håndværk. Den havde

især til formål at beskytte børn mod sundhedsskadelige arbejdsforhold i industrien og lidt større håndværksmæssige virksomheder. Den forbød anvendelse af børn under 10 år og satte grænser for arbejdsdagens længde og forbød natarbejde for børn over 10 år.

I England og Tyskland havde man tidligere indført en beskyttelseslovgivning, fordi udnyttelsen af børn i minedriften var både omfattende og helt åbenlys sundhedsfarlig, men i Danmark var det relativt få børn, der blev omfattet af loven, og man har derfor diskuteret lovens effekt. Børn fortsatte herhjemme ikke mindst i landbruget med at arbejde under forhold, der ville være utænkelige i dag, indtil den generelle velstandsstigning gjorde det irrelevant at benytte børn som arbejdskraft udover det børn frivilligt påtog sig for selv at få lidt flere penge på lommen.

En næsten glemt historie

Der findes mange værdifulde kilder til lokalsamfundets historie i det statslige arkivvæsen, men nummer et er, når lokalarkiverne kan supplere med erindringsmateriale, der supplerer de administrative kilder med det personlige perspektiv.

Pileafbarkningsanstalten var en næsten glemt virksomhed på egnen. Der har uden tvivl været ganske mange som den, der lå i en gråzone på grænsen mellem industri, håndværk og landbrug. Disse virksomheder har haft stor lokal betydning i en periode som en alternativ beskæftigelsesmulighed til det traditionelle sæsonbetonede daglejerarbejde indenfor landbruget, måske har det kunnet presse lønnen lidt i den rigtige retning for de ansatte. De små virksomheder var en del af landdistrikternes og industri-samfundets udvikling, men der er desværre bevaret meget lidt materiale, der kan dokumentere deres historie.

Noter

- 1 Landsarkivet for Sjælland. Østre Landsret. Dombog 4 afd. Dombog 2. s. 429 53/1921.21 marts 1921.
- 2 "Fabriksloven" af 29. april 1913.
- 3 Der har desværre været foretaget en ret omfattende kassation i Arbejds- og fabrikstilsynets arkiv. Men der er stadig mulighed for at finde værdifuldt materiale til belysning af den industrielle udvikling fra Fabrikstilsynets oprettelse i 1873.

Tre højmoser i Undløse og Søndersted sogne

Finn Larsen og Peter Korsgaard

Natur, arealudnyttelse og ejendomsforhold har undertiden gennem tiderne haft nogle indviklede samspil, som giver sig udtryk i landskabet den dag i dag. Således kan ejendomsforhold og arealudnyttelse i dag fortælle om historiske forløb.

Naturforholdene var grundlæggende for arealudnyttelsen i 1700-tallets landbosamfund, hvor adgangen til de forskellige ressourcer spillede en stor rolle for et landbrug, hvis drift i høj grad var baseret på selvforsyningsøkonomi. I forbindelse med udskiftningen var det en almindelig regel, at hver gård skulle have sin del af de tilgængelige ressourcer, som var nødvendige for produktion og forbrug, det være sig ager, eng, skov, tørv med mere. Dette satte sig tydelige spor i udskiftningsforløb og -mønstre omkring 1800. Udnyttelsen af arealet kunne ændre sig over tid i forbindelse med ændrede driftsformer, men i de i denne artikel

omtalte tilfælde spillede ændringerne ikke særligt ind på ejendomsstrukturen før i de seneste år. Der var flere grunde hertil. Blandt de vigtigste var, at den landbrugsmæssige udnyt-

telse af moserne først sent kunne ske maskinelt, og at det kun i en enkelt periode – under og lige efter besættelsen – var muligt at få den store kontante gevinst ud af arealet.

Fig. 1. Søndersted Lyng. Mosens placering mellem landsbyerne ses tydeligt på dette kort-udsnit (Generalkvartermesterstaben 1811-12, 1:20.000). Selve signaturen signalerer kun eng og mose, intet om mosetypen.

Fig. 2. På kortudsnittet (minoreret sognekort over Sdr. Jernløse i 1:20.000, tegnet 1814 på baggrund af matrikelkortene, ajourført nogle år herefter) ligger mosen mod syd i de tre landsbyer. Dens udstrækning er markeret med farve i Snævre og Lille Knabstrup, men ikke i Krøjerup – og det sidstnævnte stykke er ikke rigtig mose). Læg mærke til, at matrikelnumrene på lodderne i mosen svarer til gårdenes matrikelnumre. Der er sket det ved udskiftningen, at hver gård har fået en andel i mosen. Gårdene i Lille Knabstrup er blevet udstykket efter matrikuleringen (i henholdsvis 1a-1b og 2a-2b). Det har åbenbart været så vigtigt at få del i mosen, at man ved udstykningen har taget hensyn hertil, selv om det har givet nogle skævt og uhensigtsmæssigt fordelte tilliggender (se f.eks. 1a).

I landskabet fremtræder de områder, som skal beskrives, efter alle disse år stadig markant, nok på forskellig måde, nok mere eller mindre vel bevarede, men dog tydeligt for den, som kender deres historie.

Hvad der sædvanligvis forstås ved en mose, er et område med

en vegetation, der er tilpasset høj jordfugtighed, og hvor der normalt dannes tørv. Moserne kan så inddeles i højmoser og lavmoser. De sidste er, hvad vi i Nordvestsjælland normalt forstår ved moser, som f.eks. Åmosen. Lavmoserne er påvirket af gennemstrømmende grundvand, der afgiver mineraler, som plan-

terne kan udnytte. Næringsindholdet påvirker plantevæksten (herunder, hvilke planter, som kan gro her) og derigennem tørvedannelsen. Højmoser derimod findes på steder, hvor der ikke er nogen grundvandsbevægelser. Det vil sige, at en højmose udelukkende modtager vand i form af nedbør og derfor ikke får mineraler tilført. Dette forhold får samtidig betydning for surhedsgraden i mosen. De dominerende planter er arter af tørvemos (Sphagnum), som trives i et næringsfattigt og surt miljø. Lyng er heller ikke ukendt. Højmoser findes først og fremmest i Vestjylland, men de mest kendte er nu Store Vildmose og Lille Vildmose i Nordjylland. På Sjælland er de mere sjældne og små.

Søndersted Lyng ligger mellem byerne Krøjerup, Snævre og Lille Knabstrup i Sønder Jernløse sogn samt Sibberup, Søndersted og Borup i Søndersted sogn. I dag afvandes lyngen gennem Regstrup Å, som løber fra derfra mod nordøst forbi Lille Knabstrup og Sønder Jernløse for til sidst at ende i Tuse Å. I området findes Rusrenden, som danner en del af sogneskillet. Med gennemstrømmende vand kan Søndersted Lyng næppe i sin helhed karakter-

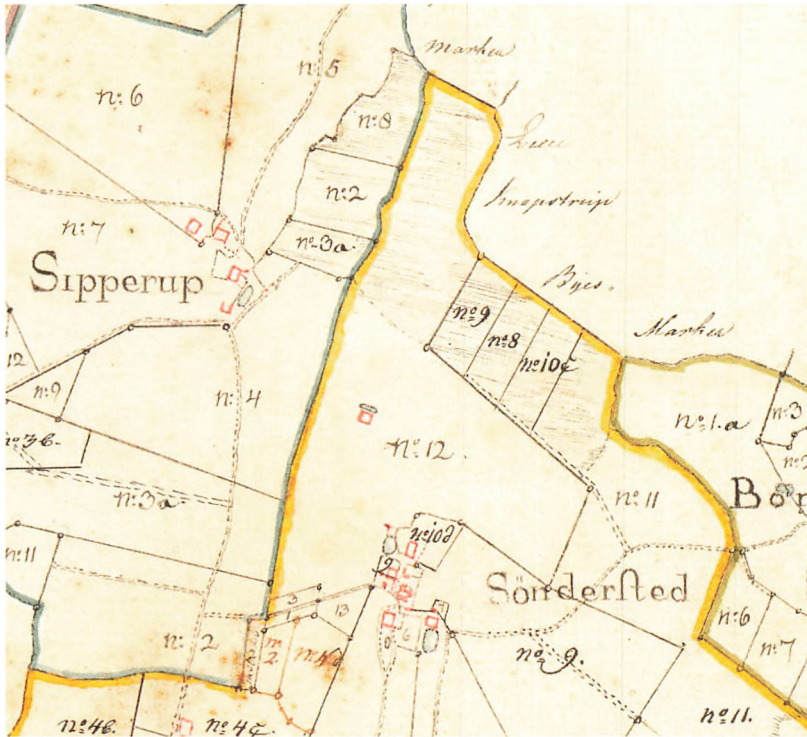

Fig. 3. På det tilsvarende udsnit over Søndersted (minoreret sognekort i 1:20.000, tegnet 1814, ajourført i en tid derefter) ses samme tendens, men ikke så tydeligt. Det er i Søndersted f.eks. kun gårdene 8-12, som har fået del i mosen, i Sipperup kun 2, 3 og 8.

riseres som en højmose, men der har tidligere været større lyngklædte arealer, jf. kortsignaturer, folks erindringer samt selve navnet Søndersted Lyng.

Selve mosens "oprindelige" udstrækning er svær at bedømme. Der skete tidligt vandstands-sænkninger – også før vi har pålidelige kort. Den første, som ken-

des, blev startet af godsejer Lunn på Knabstrupgård i 1779, hvor de fire godser, som ejede mosen, i fællesskab iværksatte foranstaltninger, som sænkede vandstanden. Ved den lejlighed blev indvundet 250 tønder land til eng og tørveskær. Flere kom efter. Det seneste initiativ udgøres af et pumpelag etableret i 1970'erne i mosens vestlige del, som har

Fig. 4. Tørvegrav i Søndersted Lyng. Graven er mindre, næsten kvadratisk og typisk for en gård, som kun gravede til eget forbrug. Lyngen er efterhånden groet til med træer, og første generations træerne (ofte plantede) begynder så småt at falde, mens selvsåede træer begynder at skyde op. I midten af mosen, tæt på Rusrenden, findes en hundredårig eg, som stadig står, mens nye ege skyder op omkring den.

gjort det muligt at anvende arealer af lyngen til intensivt landbrug.

På mange måder er her tale om en "klassisk" mose. Den ligger i et udkantsområde i det yderste af flere ejerlav. Brugsretten har tilhørt de lokale fæstegårde, som ved udskiftningen har delt mosen imellem sig.

Udnyttelsen af tørvemoser som disse afhænger af flere forhold, som varierer over tid. Tørve-

Fig. 5 Udsnit af flyfoto (Basic Cover) 1954 af Søndersted Lyng. Billedet er nogenlunde nordvendt; nederst til venstre anes Holbækve, som løber fra Undløse mod Nr.Jernløse. Uden for billedet ligger gården Lynggården i Søndersted. Dens marker kan følges på de foregående kort (matrikelnummer 12), idet vi dog ikke kan være sikre på, at der ikke er sket tilkøb. Men omridset af matriklen er tydeligt på flyfotoet, her er sket en stor opdyrkning af mosen. Den vestlige del er i det hele taget blevet kraftigt dyrket op, tilsvarende er der dannet flere små søer. Det samme mønster genkendes i den nordøstlige del. Grænsen mellem Søndersted sogn og Sdr.Jernløse sogn kan godt anes, idet Rusrenden danner en mørk linje, som går gennem skoven og følger Lynggårdens marker mod nord (lidt under midten af billedet). Skellet mellem Lynggården og matriklerne 9-11 kan også anes, idet den følger diget lige syd for skoven. Der har ikke været større behov for at opdyrke de små, fraliggende moselodder.

gravningen er normalt forsvundet, efterhånden som bedre energikilder dukkede op; dog er der en tendens til, at den er fortsat længere på de steder, hvor husmænd havde adgang til at grave i mosen. De to verdenskrige bevirkede også, at tørvegravningen fik stor betydning i perioder. Af mere vedvarende betydning var landbrugets behov for mere agerjord, understøttet af tørlægningsarbejder for den vestlige del. Omlægningen fra eng/mose til ager var ikke blot betinget af muligheden for afvanding, men også omfanget og placeringen af lodden i forhold til de øvrige marker. Der var ikke megen gevinst ved at opdyrke en mindre lod, som lå langt fra de øvrige marker. En faktor, som har været til stede i mange år, men som har fået stadig stigende betydning, især i de seneste år, er jagttrettigheder. De vejer efterhånden meget tungt i forhold til agerdyrkningen, særligt på den ringere jord.

Tørvegravene, særligt på et mindre område som Søndersted Lyng, har forskellig form afhængigt af flere variable – de falder dog ikke altid inden for bestemte kategorier. En væsentlig faktor for formen er, om vandet løbende ved pumpning blev fjernet under-

vejs. Hvis dette ikke skete, så blev graven efter en tid fyldt med indsvivende vand, således at yderligere gravning blev umuliggjort. I disse tilfælde var det så kun muligt at fortsætte, hvis man brugte maskineri til at hente den våde tørvemasse op med. Uden fjernelse af vand svarer en grav til, hvad der blev fjernet i løbet af den tørre periode, som oftest var et døgn. Det vil sige, at hvor en gård eller et husmandssted kun

gravede til eget forbrug, blev graven ikke stor. Hvor adskillige gravede samtidigt, f.eks. husmænd, som havde lejet rettigheden, blev graven tit meget aflang og derved større. De større gravninger, især med entreprenører, og hvor vandet blev bortledt, gav de største flader. Der fandtes dog maskineri til at skrabe tørvemasse op fra våde grave, så en stor flade siger ikke automatisk noget om udnyttelsesformen.

Fig. 6. Resterne af en tørvemaskine i Søndersted Lyng. Til højre ses bladene, som skræbde den våde tørvemasse op af graven, delene til venstre førte massen videre til aflæsning. Efterhånden som det store tørveeventyr i Åmosen udvikledes og senere afvikledes, blev mange maskiner kasseret og herefter overtaget af gårdmænd til produktion i mindre skala, men dog til salg – som her i sydenden af mosen. Karakteristisk er graven her også væsentligt større end de øvrige grave i nærheden. Men enkelte områder i lyngen blev udnyttet til større produktion af entreprenører; således er søen, som ligger op til Holbækvej, resterne af en kommerciel produktion.

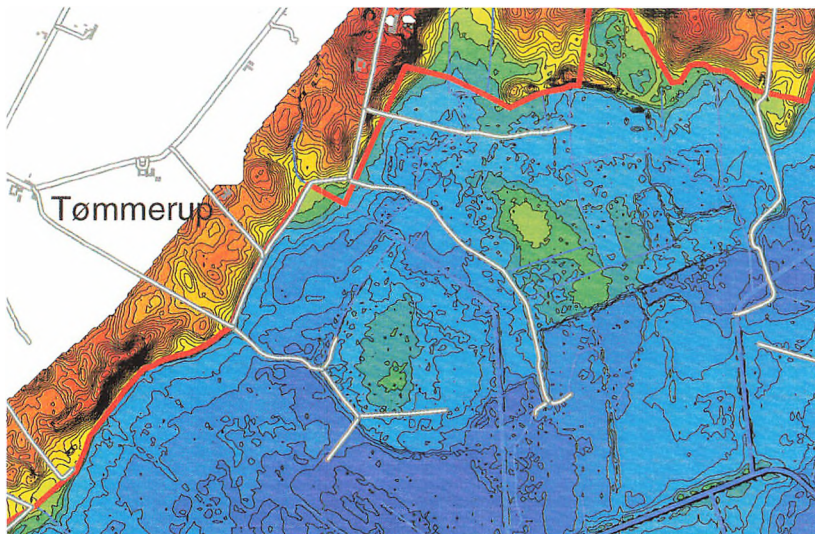

Fig. 7. Uddrag af højdekort over Åmosen, produceret af COWI (gengivet med tilladelse fra samme). Mod nordvest ligger Tømmerup, mod nord uden for kortet Ulkestrup. Hver linje og farvenuance markerer en forskel på 1/2 m i højden. Ulkestrup Lyng fremtræder som de to lysegrønne områder i den østlige halvdel; et mindre højmoserområde lige øst herfor fremgår ikke af højdekortet. I bunden er Åmose Å. Afvandingkanaler ses tydeligt på grund af farveforskellen. Læg mærke til placeringen af vejene til Lyngen; de går lige på randen af det høje område.

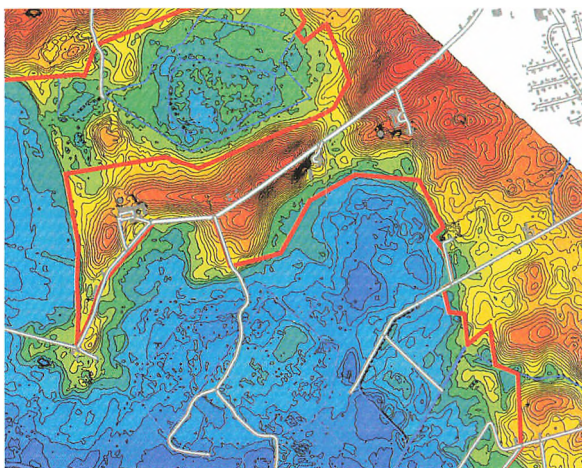

Fig. 8. Udsnit af kort over Åmosen, produceret af COWI (gengivet med tilladelse fra samme). Mod nordøst og nord (uden for kortet) ligger Undløse. Hver linje og farvenuance markerer en forskel på 1/2 m i højden. Storlyngen ligger i midten i bunden af billedet, til højre herfor Lille Lyng. Igen ses forskellene i niveau tydeligt. Som ved Ulkestrup Lyng går vejene i kanten af Storlyngen. Det kan skyldes terrænet, men det kan også afspejle skellene ved udskiftningen.

Søndersted Lyng optræder gennem hele historien som et eksempel på en mose liggende mellem landsbyer, som har delt den mellem sig – og med det deraf følgende samspil mellem ejendomsforhold, natur og arealudnyttelse. Det er gennemgående mindre lodder. De lodder, som ligger i forlængelse af lodder tilhørende den samme ejendom, er oftest blevet inddraget til ager. Gravene er gennemgående små, idet de afspejler gård- og husmandsbrug. Ved en af de store grave står stadig maskineri til opgravning af våd tørvemasse, en anden er blevet udnyttet af en entreprenør. I begge tilfælde er der tale om en produktion, som mere eller mindre var anlagt på salg.

Åmosen er ikke bare Åmose, men indeholder mange mindre områder med hver sin natur og historie. Men karakteristisk for hele området er, at mosen er marginal for mange landsbyer, og at dens størrelse og beliggenhed (lands-

byerne lå ikke lige over for hinanden) gjorde, at den ikke blev delt på samme måde som Søndersted Lyng. Hver landsby havde en pæn bid ned til Åmose Å, som også udgjorde et væsentligt større skel end Rusrenden i Søndersted Lyng. Her skal ses på to højmoser beliggende i Undløse sogn, nemlig Ulkestrup Lyng, som var delt mellem Ulkestrup og Tømmerup, samt Storlyngen i selve Undløse.

Disse højmoser er mere typiske højmoser end Søndersted Lyng, idet terrænet, hvor de ligger, er 1-2 meter over det omgivende terræn, således at vandgennemstrømningen går uden om højmosen. Dette er nok til at give den omtalte effekt, således at vegetationstypen på disse steder er en helt anden end i den omgivende del af Åmosen.

Landsbyen Ulkestrups syv gårde var på udskiftningstiden omkring 1800 fordelt mellem fire godser, Hagestedgård, Hørbygård, Kongsdal (tre gårde) og Løvenborg (to gårde). Det kan umiddelbart undre, at Hagestedgård og Hørbygård ejede bondegårde så langt bort fra hovedgården, men der er en naturlig grund, som blandt andet

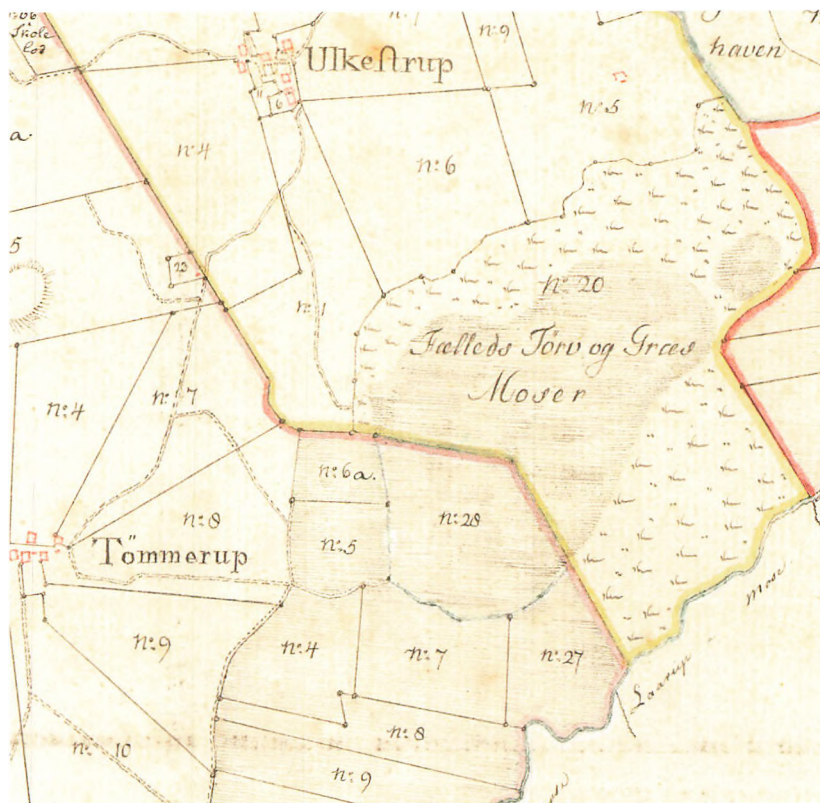

Fig. 9. Uddrag af minoreret sognekort (1814, 1:20.000) over Undløse sogn. Som ved de øvrige sognekort kan indholdet variere lidt fra landsby til landsby, idet forlægget er forskelligt. Men man ser tydeligt omridset af Ulkestrup Lyng, "Fælleds Tørv og Græs Moser", som deles af grænsen mellem landsbyerne (ejerlavene). I Ulkestrup ligger hele eng- og moseområdet stadig i fællesskab, mens det i Tømmerup er blevet delt mellem gårdene, dels i fælles eng (matrikelnummer 27) og fælles tørv- og græsmose (matrikelnummer 28). Dog er der allerede her taget lidt af det sidste og lagt til englodderne tilhørende matrikelnummer 5 og 6, hvilket kan anes på knækket ved skellet til Ulkestrup (og ses tydeligt på forlægget, Original i matrikelkortet).

kan læses ud af Hørbygårds indberetning til staten omkring hoveriet til Hørbygård, som også indeholder oplysninger om

andre ydelser. En stor del af Hørbygårds ulkestrupbondes ydelse var nemlig tørv, som blev hentet af Hørbygårds bønder på

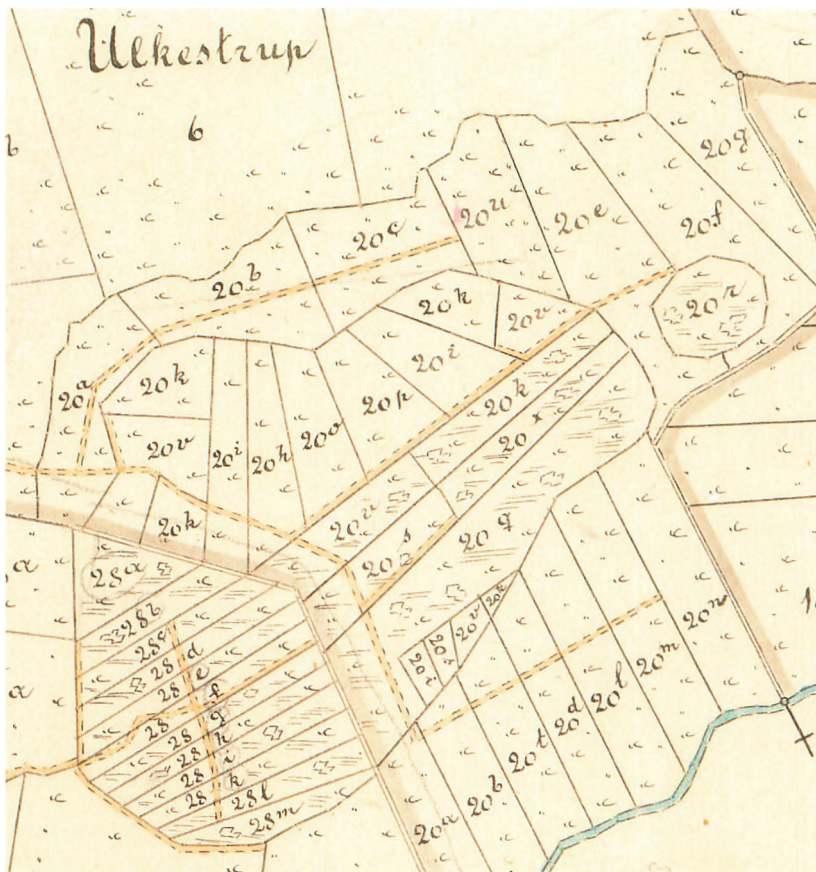

Fig.10. Ulkestrup Lyng på et minoreret sognekort fra 1894 (1:20.000). Man kan faktisk godt ane, at der i Ulkestrups del har været syv lodsejere. Både nord for og syd for lyngen er der hver syv lodder, idet hver gård har fået en lod hvert sted. Selve lyngen blev oprindeligt også delt op til de syv gårde – hver har fået en del af stykket nord for markvejen og en del af stykket med tørvemarkering syd for lyngen. Det lille stykke med tørv øst for lyngen hører med til sidste del. I Tømmerups del er det noget nemmere, for her har hver fået et stykke.

Tuse Næs og kørt til hovedgården. Således var Åmosen allerede i slutningen af 1700-tallet integreret i egnens økonomi.

Forholdene i landsbyen Tømmerup var noget anderledes, idet Fryndal (Torbenfeld) ejede alle gårdene, men også her var

mosen en kilde til brændsel på for godset.

I modsætning til Søndersted Lyng blev eng- og moseområdet i Ulkestrup og moseområdet i Tømmerup ikke inddraget i forbindelse med udskiftningen af landsbyerne i henholdsvis 1789 og 1796. Fordelen ved at opdele mosen skønnedes at være mindre end udgifterne i forbindelse hermed.

Ved matrikuleringen 1806 registreredes ejere og brugere. Hele højmoserområdet blev markeret på kortet som fælles mose (Ulkestrup Lyng og et lille område øst herfor), mens alt det omgivende blev markeret som fælles eng. Således var der allerede omkring 1800 en differentiering mellem de to områder. Det tilsvarende gjorde sig gældende for Tømmerups del.

Ulkestrup Lyng blev udskiftet i flere etaper. For Ulkestrups vedkommende skete det delvis 1851, idet både eng og mose blev delt mellem lodsejerne, det vil sige mellem godserne. Hvis der var flere bønder, som hørte til et enkelt gods, Løvenborgs to og Kongsdals tre, måtte stadig bruge godsets del i fællesskab.

Fig. 11. Udsnit af flyfoto (Basic Cover) 1954 af den sydlige del af Ulkestrup Lyng. Nederst ses Åmose Å. Midt i billedet går en rende (den mørke streg) lodret op og knækker på det sidste stykke ca. 45 grader mod vest. Denne rende udgør også skellet mellem Ulkestrup og Tømmerup. Vest for denne ligger Tømmerups del af lyngen, og ved sammenligning med sognekortet side 108 (renden er et godt udgangspunkt) kan man tydeligt se, at det gamle skel stadig eksisterer. Vejen nord-syd i Tømmerups del danner også skel mellem den forholdsvis tørre del mod øst og den vådere del mod vest (jævnfør højdekortet side 106). Tømmerupdelen og den østlige del af Ulkestrupdelen ligner hinanden i udseende, bevokset og med små striber; tørvegravningen har været anderledes her. Uden om lyngen er større flader, skabt af den mere intensive udnyttelse af arealerne til tørvegravning – som efter udnyttelse er blevet bearbejdet, så de kunne udnyttes i landbruget.

Fig. 12. Et andet udsnit fra samme overflyvning viser, hvorledes størstedelen af Åmosen så ud i 1954. I midten af billedet ses Åmose Å. Nederst i midten af billedet er stadig rester af tørvegravningens lange grøfter, mens det meste af det øvrige er blevet planlagt. Dog anses de fleste steder stadig de gamle strukturer. Enkelte steder findes søer.

Deres lodder blev så senere udskiftede, men det skete ikke samtidigt – hvert enkelt gods udskiftede på sit eget tidspunkt. Tømmerups udskiftning af mosen var nemmere, idet det hele hørte til Torbenfeld. Den blev udskiftet i 1865. Engen var blevet udskiftet i forbindelse med den almindelige udskiftning 1796.

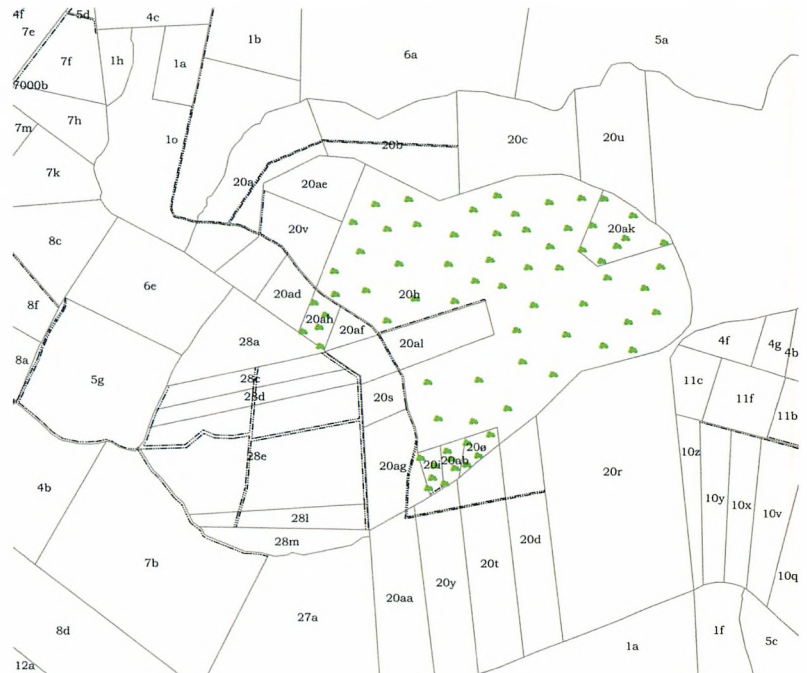
I løbet af årene – navnlig de seneste – er der sket en samling af området på færre hænder. Ved at sammenholde de matrikulære kort ses tydeligt, at en enkelt person ejer mere end halvdelen af Ulkestrup-delen, ligesom en anden ejer mere end halvdelen af Tømmerup-delen. En samling af lodderne er uundgåelig, efterhånd-

den som den landbrugsmæssige værdi er marginal for de fleste på grund af afstanden, og et større behov for tørv er der jo ikke. I Undløse blev engene omkring Storlyngen udskiftede samtidigt med agerjorden. Det skete på den måde, at hver gård fik et stykke engjord, og da det meste lå i Åmosen, fik også de fleste

Fig. 13. Når Åmosen i dag rummer så få spor efter tørvegravningen, skyldes det den omfattende efterbearbejdelse af jorden afsluttende med tromling. Her på en lod i Storlyngen ligger tromlerne, som bidrog til at omforme landskabet. Her har været ager, men den synes i hvert fald delvis at være ved at springe i skov.

Fig. 14. Ulkestrup Lyng, som den så matrikulært april 2007. Hvis man sammenligner med sognekortet 1894 side 108, vil der være tale om store ændringer – og det behøver endda kun at være toppen af isbjerget, for en person kan godt eje flere lodder, uden at det kan ses. I 2007 er over halvdelen af Ulkestrupdelen ejet af én person, og endnu mere er udlagt til fredsskov. Fredsskov er et juridisk begreb, i virkeligheden er skovdækningen langt større. Også i Tømmerups del er også sket en samling af lodderne.

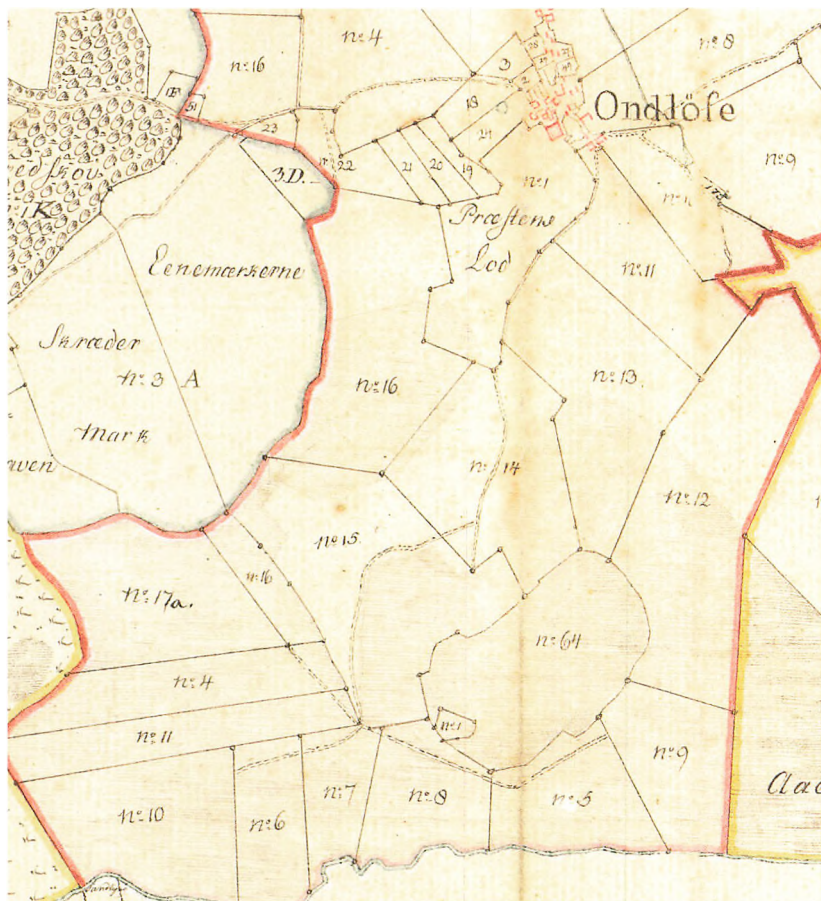

Fig. 15. Udsnit af sognekort i 1:20.000 over Undløse 1814. Selve Storlyngen er den halvrunde figur i bunden, med matrikelnummer 64 (nr.1 i den er præstegårdens del). Der er store eng- og mosearealer uden om Storlyngen, men de er blevet delt i forbindelse med udskiftningen, mens selve Storlyngen stadig ligger i fællesskab. På kortet ses også tydeligt den halvø, som udgøres af agerlandet omkring Øvej ned til Øgård og Mosegård, på denne tid helt omgivet af eng og mose. Det opleves også stærkt den dag i dag.

gårde en bid af Åmosens enge. Det blev til nogle store lodder, langt større end lodderne i

Tømmerup og Ulkestrup. Selve Storlyngen (matrikelnummer 64) lå i fællesskab til 1851, hvor den

blev udskiftet. Næsten halvdelen af arealet hørte til Kongsdal, mens tolv gårde samt præstegården (hvis del var udskiftet tidligere) måtte deles om resten. Ved udskiftningen skete det naturlige, at fem af de gårde, som stødte op til Storlyngen, fik lodder, som lå op til deres ejendom. Herved blev det gjort nemmere at inddrage mosearealet under den gamle lod, således at Storlyngen hverken på kort eller i landskabet har den samme grænse som omkring 1850.

Tørveskæringen på Storlyngen foregik stort set som på Søndersted Lyng. Dog var der noget specielt for den del, som hørte til Kongsdal. Her var hvert år adgang for husmænd og andre til at grave tørv. Man skulle tegne sig til bestemte dage og stille op på mosen, hvorefter et stykke blev udpeget. Også her ophørte tørvegravningen nogle år efter, at gårdene var holdt op med at grave.

Der har ikke været planer om at bevare de landskabelige spor efter tørvegravningen. Næsten alle arealer er blevet udjævnet og brugt som ager eller eng – eller brak i dag. Tørlægningen i 1950'erne har gjort området mere attraktivt til agerbrug.

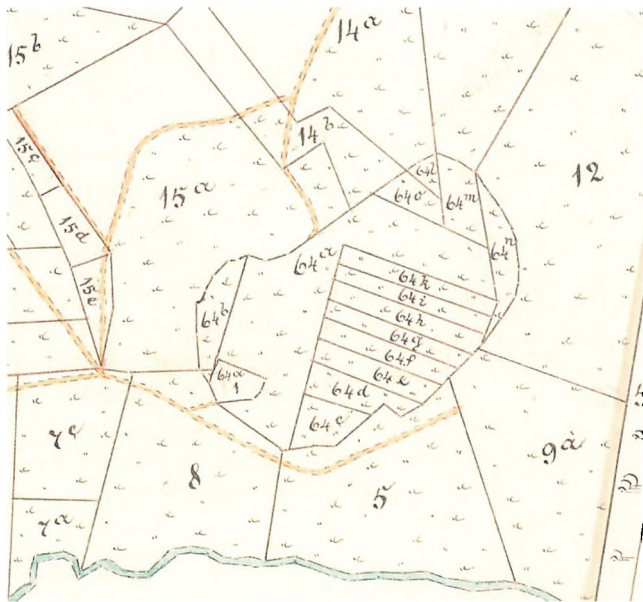

Fig. 16. Stortyngen på sognekortet omkring 1894, nogle år efter dens udskiftning.

De omkringliggende lodder fik i de fleste tilfælde deres del lagt i tilknytning til lodden, således fik 15a lodden 64b osv. Det var med til at udviske den gamle grænse i terrænet, for i mange tilfælde gled de dyrkningsmæssigt sammen med de tilliggende.

Den store lod, 64a, tilhørte Kongsdal, de øvrige de forskellige gårde i Undløse.

Fig. 17. Rester af lange, parallelle tørvegrave – måske fra gravninger af husmænd, i hvert fald er det i Kongsdals gamle del af Stortyngen. Det kan være svært at se på billedet, men den første og den anden vold er lidt mørkere end tørvegraven mellem dem. Den er dér, hvor solen skinner.

Ligesom de højryggede agre før landboreformerne undertiden blev reddet af skovplantning, er gravene nogle steder blevet reddet af skov, mere eller mindre

naturgroet. Når arealerne ikke blev brugt til ager eller eng, hænger det sammen med, at de ikke var egnede, enten på grund af deres ringe kvalitet, eller fordi

de var for små til at kunne udnyttes rationelt. Med skov eller krat var de gode som jagtarealer, og de fleste spor i dag er efter jagtvirksomhed (i form af hytter og

Fig. 18. En enkelt bygning fra tørvetiden findes i Storlyngen, en gammel tørvelade. Den bliver stadig brugt til opbevaring – dog ikke længere af tørvesmuld.

skjul). De små lodder er imidlertid ikke alle lige gode til jagt, og lovgivningen i dag kræver ydermere, at et areal er over 5 hektar, før der må drives jagt af andre end ejeren. Derfor ses i dag en koncentration af lodderne, særligt markant i Ulkestrup Lyng.

De beskrevne højmoser har hver deres historie. Deres beliggenhed mellem landsbyer eller på kanten til Åmosen, deres ejendomsforhold og endelig de skiftende muligheder for deres udnyttelse gennem de sidste godt 200 år er vævet sammen med forskellige resultater. Der findes forskellige steder i Åmosen historiske levn fra tørvegravningen, og særligt markant er de i disse højmoser.

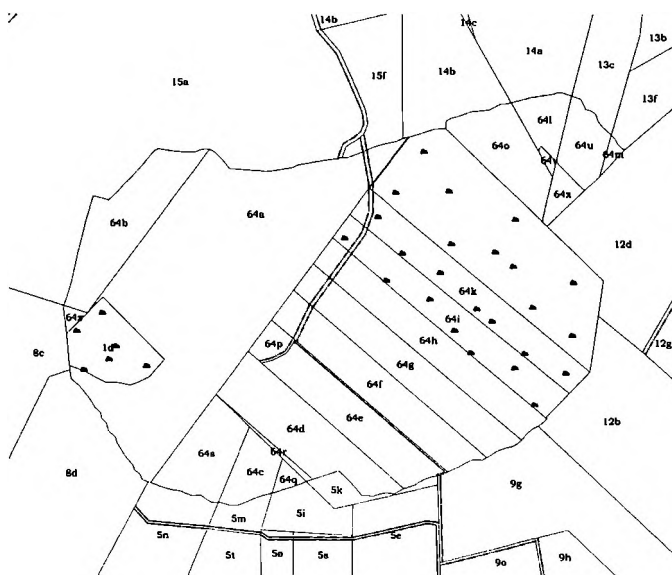

Fig. 19. Udsnit af matrikelkort april 2007 over Storlyngen med omgivelser. De grønne områder markerer fredsskov, men der er langt mere skov på arealet. Der ikke sket nær så stærk en koncentration af ejerforhold som i Ulkestrup Lyng – men kortet udtrykker kun minimumsændringer. En ejer kan have flere lodder.

Fig. 20. Udsnit af flyfoto (Basic Cover) 1954 visende Storlyngen. Set fra luften træder tydeligt dens uensartede karakter frem; de mange små lodder er blevet udnyttet hver på sin måde. Nord for lyngen ses agrenes flader, syd for lyngen tørvegravning i større stil. Læg mærke til de to fabriksanlæg. Størst og tydeligst er fabrikken for enden af vejen på kanten af lyngen. Men også for enden af sidevej en længere mod vest ligger et anlæg.

Odder i Åmosebassinet gennem mere end 10.000 år

Peter Kalsbøll

Fig. 1. Odderen er et af vores største vildtlevende rovdyr i nutidens dyreverden i Danmark. Den har en langstrakt, strømlinet krop med korte ben og svømmehud mellem tærne. Hovedet er karakteristisk fladt med lange følsomme knurhår og en kraftig hals, der næsten går ud i et med kroppen. Halen er kraftig ved basis og tilspidser jævnt ud mod spidsen. Den lukker næseborene og de små ører, når den dykker. Den er således tilpasset et liv i vand, den kan leve både i salt- og ferskvand. Pelsen er mørkebrun med et lysere område på hals og bryst. Odderen vejer mellem 5 og 12 Kg, den har en totallængde mellem 85 og 130 cm.¹² Den lever fortsat i Åmose området, og de mange velbevarede bopladsfund fra stenalderen viser at odderen har levet her i 9 – 10.000 år' (foto J. C. Schou, Biopix).

Zoologisk Museum har gennem mere end 150 år været central for jordfundne dyreknogler. Hovedparten af de odderknogler, som opbevares på Zoologisk Museum i København, stammer fra udgravning af bopladser, mange af disse ligger i Åmosen. De viser, at de få oddere, som lever i Åmoseområdet i dag, har årtusinders "indfødsret". I det følgende gives en oversigt af den forhåndenværende viden om odderen i Åmoseområdet i stenalderen.

Odderen i Åmosen og omegn fra stenalderen

Vi har odderknogler fra adskillige bopladser i moserne omkring Åmose Å - Halleby Å. Særlig mange af fundene er fra østlige Store Åmose (fig. 2), hvor der gennem det seneste halve århundrede er udført et stort antal arkæologisk udgravninger, og hvor fra egnens amatørarkæologer har været flittige leverandører af knoglefund. Fundene fordeler sig over en periode på ca. 5000 år, fra

Fig. 2. Oversigtskort over fund i Åmosen og omegn: 1 Vinde-Helsingø, 2 Hallebygård, 3 Hesselbjerg AN, 4 Mosegård, 5 Skellingsted VII, 6 Ulkestrup Syd VI, 7 Magleø, 8 Ulkestrup Lyng Øst, 9 Bodal C, 10 Bodal E, 11 Magleø Nord, 12 Bodal K, 13 Mosegården III Øst, 14 Mosegården II Vest I, 15 Kongemose L, 16 Muldbjerg, 17 Øgårde, 18 Kongemose A, 19 Præstelyngen, 20 Bodal A, 21 Maglelyng, 22 Ravnsbjerggård I, 23 Ravnsbjerggård II (grafik Bendt Nielsens Tegnestue).

begyndelsen af jægerstenalderens sidste tidsalder (mesolitikum) til de første århundreder af bondestenalderen (neolitikum). Til sammen dækker de subfossile odderfund fra Åmosen tidsrummet ca. 8000 - 3000 f. Kr.

Mange af odderknoglerne bærer tydeligt præg af, at de har været i menneskehænder. F.eks. har de fleste kranier fra bopladsen fået

Fig. 3. Øverst fra venstre: en overarm, øverste del af et albueben og et spoleben. Nederst til venstre: en ryghvirvel, et lårben¹ og et skinneben. Overarm og albueben er fra Øgårde, de andre knogler er fra Bodal K. Skala i cm (foto Geert Brovad).

hjerneskallen slået ind (se fig. 9), hvilket tyder på resultatet af en eller anden form for fældefangst,⁵ efterfulgt af aflivning med kølle eller lignende.⁶ På andre knogler ses tydelige snitmærker, der tyder på at dyrene er blevet flæddede (se fig. 4 og 5). Det ses f.eks. på knoglerne fra Maglemosebopladsen Ulkestrup, fra Ertebøllebopladsene Præstelyng, Bodal K og Maglelyng, og fra bopladsen Muldbjerg fra tidlig bondestenalder.⁷ Skindet har uden tvivl været højt værdsat. Hvorvidt odderne også er blevet brugt som menneskeføde eller hundefoder, har man ikke rigtigt nogen eksakt viden om. Det har

Fig. 4. Samme spoleben som på Fig. 3 forstørret så man kan se snitmærkerne (foto Geert Brovad).

nok i sidste ende været afhængig af, hvor sulten man har været, men de er sandsynligvis kun blevet brugt som hundefoder.

På nogle af bopladserne, som f.eks. Øgårde⁸ og Bodal K,⁹ er antallet af odderknogler meget højt, men det estimerede antal odder, som disse knogler repræsenterer, er imidlertid forholdsvis lavt. På den anden

Nr.	Lokalitet	Kulturhistorisk periode
1.	Vinde-Helsing	Magleosekultur
2.	Hallebygård	Mesolitikum, Neolitikum
3.	Hesselbjerg AN	Mesolitikum
4.	Mosegård, ca. 100 m SV for	Mesolitikum
5.	Skellingsted VII	Magleosekultur
6.	Ulkestrup syd VI	Ertebøllekultur
7.	Magleø	Mesolitikum, Neolitikum
8.	Ulkestrup Lyng Øst	Magleosekultur
9.	Bodal C	Sen Ertebøllekultur/tidlig neolitikum
10.	Bodal E	Sen Ertebøllekultur/ tidlig neolitikum
11.	Magleø Nord	?
12.	Bodal K	Sen Ertebøllekultur/ tidlig neolitikum
13.	Mosegården III Øst	Kongemosekultur
14.	Mosegården III Vest	Magleose-, Kongemosekultur
15.	Kongemose L	Tidlig neolitikum
16.	Muldbjerg	Tidlig Neolitikum
17.	Øgårde	Magleosekultur
18.	Kongemose A	Sen ertebøllekultur/tidlig neolitikum
19.	Præstelyngen	Ertebøllekultur
20.	Bodal A	Sen Ertebøllekultur/ tidlig neolitikum
21.	Maglelyng	Ertebøllekultur
22.	Ravnsbjerggård I	?
23.	Ravnsbjerggård II	Ertebøllekultur

Tabel 1. Kulturhistoriske dateringer af lokaliteter i Åmosen med fund af odderknogler.

side er det jo kun få knogler, der bliver bevaret i 6000 - 10.000 år og fundet igen, derfor repræsenterer fundene kun et minimum af, hvad der blev nedlagt i stenalderen. På grund af oddernes forholdsvis store territorier, vil tætheden af oddere aldrig blive særlig stor. Alene derfor må antallet af oddere, der blev nedlagt for hver boplads pr. år, være begrænset til nogle få individer.

Der er fundet perler lavet af tænder fra flere dyr, der i blandt odder, fra to lokaliteter, Mosegård (fig. 6) og Øgårde (fig. 7). Tandperlerne fra Øgårde blev fundet på et sted, hvor der i Maglemosetiden har været en sø,¹¹ og her må de enten være tabt eller endt som følge af en kultisk handling. De 98 tandperler lå på sådan en måde, at man antager, at de var trukket på samme snor. Tandperlerne fra

Fig. 5. Skulderblad og underkæbehalvdel fra stenalderen fundet ved Maglelyng i 1951. Bemærk snitmærkerne på underkanten af underkæben. Skala i cm (foto Geert Brovad).

Mosegård er formodentlig også fra Maglemosetiden.¹² Om det er kvinderne eller mændene, der har båret disse tandperlekæder ved vi ikke. Vi ved heller ikke om der var knyttet en kultisk betydning til hver enkelt tandperle eller om sammensætning af for-

skellige arter gav en bestemt betydning. Tandperlekædernes funktion har måske udelukkende været som udsmykning.

Odder i nutiden

Odderne var nok på tilbagegang i hele forrige århundrede, men der

var ikke et klart billede af udbredelse og bestandens størrelse før i starten af 1960'erne. Her blev der lavet en større undersøgelse af odderne ved hjælp af jagtstatistikker. Det viste sig, at der stadig var odder i meget af landet, men at der mange steder var ganske

Fig. 6. Tandperler fra Mosegård. Artsbestemmelse: 1 Formodentlig ræv, 2 odder, 3 odder, 4 grævling, 5 odder, 6 vildkat, 7 elsdyr, 8 elsdyr, 9 Urokse, 10 elsdyr, 11 urokse, 12 kronhjort, 13 kronhjort, 14 elsdyr, 15 kronhjort, 16 vildkat, 17 odder, 18 hjørnetand af mindre rovdyr, 19 øvre hjørnetand af mindre rovdyr, 20 kronhjort, 21 kronhjort!¹¹ Rækkefølgen afspejler ikke noget oprindeligt (foto Jesper Weng).

Fig. 7. Tandperler fra Øgård. Tandperlerne er hovedsagelige kronhjortefortænder, men der er også hjørnetænder af odder, grævling og ræv¹⁰ (foto Sophus Bengtsson).

tyndt besat. Åmosen og de tilstødende midtsjællandske områder blev fremhævet som et område, hvor der stadig var en god odderbestand.¹⁴

I 1980'erne blev det vurderet, at der kun var i størrelsesordenen to til tre ynglende hunner på hele Sjælland.¹⁵

Først i 1990'erne mente man faktisk den sjællandske odder sandsynligvis var uddød. Senere fik man ved flere lejligheder mistanke om, at der stadig var odder i Vestsjælland i området omkring Åmose Å og Halleby Å. Efter en intensiv undersøgelse i 2006 iværksat af Danmarks Naturfredningsforening, Danmarks Miljøundersøgelser og Zoologisk Museum, fandt man tilstrækkelige DNA beviser fra ekskrementer til, at man kunne fastslå, at odderen stadig lever på Sjælland.¹⁶

Vi kan håbe på, at den sjællandske odderbestand vil få en tilsvarende opblomstring, som den jyske har haft i de sidste tyve år,¹⁷ men det afhænger nok af, om vi er villig til at give den lidt plads. Det diskuteres hvor sårbare odderne er overfor menneskelig

Fig. 8. Lokalteter for 473 nedlagte od-dere i jagtsæsonerne 1956/57 - 1959/60. Efter Jensen 1964 (grafik Bendt Nielsens Tegnestue).

Fig. 9. Kraniet til højre er fra Skellingsted (Maglemosekultur). Kraniet til venstre er fra Lerchenborg taget med for sammenlignings skyld, stammer fra en odder nedlagt i 1894. Skala i cm (foto Geert Brovad).

forstyrrelse. Der er ingen tvivl om, at oddere er meget sky dyr, især hunner med unger er meget følsomme over forstyrrelse, ikke mindst i nærheden af deres bo.¹⁸ Dog er der enkelte eksempler fra udlandet på, at oddere kan lære at leve forholdsvis tæt på mennesker.¹⁹ Hvis man skal give odderbestanden i Åmoseområdet en chance, er det nødvendigt at etablere faunapassager ved de mere befærdede veje, da erfaring fra Jylland viser, at trafikdrab har været en af de hyppigste dødsårsager for odder.²⁰ I Åmosen er der allerede etableret faunapassager under flere landevejsbroer.²¹

Drukning i ruser er den anden store årsag til bestandsnedgangen.²² Det er derfor ligeledes vigtigt strengt at overholde påbudet om odderriste i alle fiskeruser. Den planlagte naturgenopretning af østlige Store Åmose og den mulige etablering af Naturpark Åmosen – Tissø vil forhåbentlig skabe gode levesteder for odder, og vil således kunne bidrage væsentligt til, at denne dyreart også fremover vil være en del af den sjællandske fauna.

Tak

Tak til Anders Fischer fra Kulturarvsstyrelsen, der kom med

ideen til denne artikel, og tak for den konstruktive kritik han gav undervejs. Fra Zoologisk Museum vil jeg gerne takke Kim Aaris-Sørensen og Hans J. Baagøe for deres mange konstruktive kommentarer under udarbejdelse af artiklen.

Jeg takker ligeledes Anne Birgitte Gotfredsen og især Knud Rosenlund, for deres hjælp med at finde det rette knoglemateriale. Jeg takker for den økonomiske støtte fra Kulturministeriets tips- og lottobevilling, som jeg har fået via Kulturarvsstyrelsen, der har gjort det muligt at udarbejde denne artikel.

Litteratur

Aaris-Sørensen, K. 1998: *Danmarks forhistoriske dyreverden*. København.

Aaris-Sørensen, K. 1992: *Deglaciation chronology and re-immigration of large mammals. A South Scandinavian example from Late Weichselian – Early Flandrian*. Courier Forschungsinstitut Senckenberg 153: 143 – 149.

Aaris-Sørensen, K. 1976: *A Zoological Investigation of the Bone Material from Sværdborg I-1943*, Arkæologiske Studier vol. III: 137–148

Degerbøl, M 1943: *Dyrelivet i Åmosen I stenalderen*. I Mathiassen, T 1943.

Elmeros, M., Andersen, L. W., Søgaard, B. & Madsen, A. B. 2007: *Odderen lever stadig på Sjælland*. DMU Nyt Årg. 11, nr.15.

Elmeros, M. 2001: *Odderens biologi*. DMU (hjemmeside)

Gotfredsen, A. B. 2007: *En analyse af dyreknoglematerialet fra stenalderbopladsen Bodal K, "Knoglebo", SVM2002022, Z.M.K. 23/1982, Stenlille sogn. Kvartærzoologisk Sektion*.

Jensen, A. 1964: *Odderen i Danmark*. Danske Vildtundersøgelser 11.

Madsen, A.B., Elmeros, M., Søgaard, B. & Asferg 2007: *Odder*. Dansk Pattedyratlas 214-219.

København.

Madsen, A.B. & Prang, A. 2001: *Habitat factors and the presence/absence of otters *Lutra lutra* in Denmark*. Acta Theriologica 46 (2): 171-179.

Madsen, A. B. 1991. Side 67-78 i *Danmarks Pattedyr* (bind 2), Red. Bent Muus. København.

Mason & Macdonald 1986: *Otters: ecology and conservation*. Cambridge University Press

Mathiassen, T. 1943: *Stenalderbopladsen i Aamosen*. Nordiske Fortidsminder III, 3. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København

Noe-Nygaard, N 1995: *Ecological, sedimentary, and geochemical evolution of the late-glacial to postglacial Åmose lacustrine basin, Denmark*. Fossils & Strata 37, 1995.

Petersen, P. V. 2000: i intern rapport NM j.nr. 819/50

Schimmer, A. 1982: *Odderen*. Danmarks Naturfredningsforening Forlag. København.

Noter

- 1 Elmeros 2001
- 2 Madsen 1991
- 3 De ældste fund af odderknogler i Danmark stammer fra Borealtid (8250 f.Kr. – 7000 f. Kr.). Det er muligt at odderen allerede er indvandrede i Præborealtid (9550 f.Kr. –

8250 f.Kr.), da der fra denne periode er fundet odderknogler på bopladserne ved Star Carr i Yorkshire og Friesack nær Berlin (Aaris-Sørensen 1998). I perioderne Præboreal og Boreal er Danmark landfast med både England og Tyskland, og Danmark er endnu ikke et ørige. Desværre er der ikke nogen bopladser i Danmark fra Præborealtid med bevaret knoglemateriale (Aaris-Sørensen 1992).

- 4 Lårbenet burde drejes 180 grader i forhold til de andre knogler.
- 5 Noe-Nygaard 1995 s.223
- 6 Aaris-Sørensen 1976 side140
- 7 Noe-Nygaard 1995 side 224
- 8 Degerbøl i Mathiassen 1943
- 9 Gotfredsen 2007
- 10 Degerbøl i Mathiassen 1943
- 11 Mathiassen 1943 side 91
- 12 Vang Petersen, 2000
- 13 Artsbestemmelse af Kim Aaris-Sørensen, 2000
- 14 Jensen 1964.
- 15 Schimmer 1982
- 16 Elmeros et al. 2007
- 17 Madsen et al. 2007
- 18 Madsen et al. 2001
- 19 Mason & Macdonald 1986
- 20 Madsen et al. 2007
- 21 Pers. kommentar Anders Fischer

Vokset op med Historisk Samfund – fortællingernes fascination

Børge Geert Olsen

Fig. 1 Jens Nylev underviser en klasse i Ubbby friskole omkring 1912. Det er et billede, mange vil nikke genkendende til, idet skolemøblerne på billedet var de samme, da skolen brændte i 1962. Man ruttede ikke sådan med pengene dengang. Skabet i højre side af billedet indeholdt skolebiblioteket. Jens Nylev var forstander ved Kærby Fortsættelsesskole fra 1893 til 1900, hvor han kom til Ubbby som forstander ved Fri- og Efterskolen. I 1936 overlod han forstanderhvervet til sin søn Eskild, men vedblev at undervise til sin død i 1939. Jens Nylev skal også huskes som den mand, der satte et stort ungdomsarbejde i gang i Ubbby.

For hundrede år siden sad min gamle historie- og geografilærer Jens Nylev og skrev på en artikel "Svenskerne på Kalundborg-egnen 1658-1660". Det var den første artikel i førsteudgivelsen af årbogen "Fra Holbæk Amt " i 1907. En opgave Nylev påtog sig med stor glæde, og det er ikke med mindre glæde, jeg påtager mig at skrive dette indlæg til "Fra Nordvestsjælland 2007". For at knytte lærer og elev lidt sammen må dette lille kuriosum til: Nylev fortæller bl.a. om svenskerens hærgen i Kelleklinte, hvor de plyndrede alle huse og brændte tre af seks gårde ned til grunden. Foran mig på mit skrivebord står en snustobaksdåse af tin, ciseleret med blomsterranker på siderne og det svenske kongepar på låget, fundet ved tørveskær i Kelleklinte mose 1944 og af Nationalmuseet dateret til midten af 1600-tallet og af svensk oprindelse.

I førsteudgaven af årbogen i 1907 skrev redaktør H.J. Hansen, Holbæk, der var sekretær for samfundet, om oprettelsen af Historisk Samfund for Holbæk Amt året før, bl.a. om årbogen. "Historisk samfunds årbog skal være en årlig, som vi håber velkommen, gæst i folks huse, den skal fortælle, ikke tørt og arkivmæssigt,

Fig. 2. Det stolte gamle Kalundborg slot, Ladegården, 49 andre gårde og endnu flere huse blev ødelagt eller brændt af svenskerne under Karl Gustav-krigen 1658-60. Ligeledes blev 73 gårde af de 312 gårde, der hørte til de 7 sogne under Kalundborg len, flammernes bytte. Det må have været en svensk officer, der har tabt dette klenodie af en snustobaksdåse i Kelleklinte mose efter at have brændt tre gårde af, måske en anerkendelse for heltemodig indsats i en af Sveriges mange krige, måske i slaget ved Breitefeldt i 1631, hvem ved. Små 300 år lå den i mosen, vi var besat af tyskerne, der var mangel på alt også snustobak, så stor var glæden, da en tørvegraver ved navn Anders eller Ans, som vi sagde, i 1944 fandt svenskerens snustobaksdåse i mosen. Ans tog sig en pris med det samme. Min far, der ejede mosen og stod for tørveskæret, gav Ans en flaske brændevin for snustobaksdåsen, efter at Ans havde tømt den svenske snus over i sin egen snustobaksdåse. Hvilket ærgrede Nationalmuseet, der undersøgte snustobaksdåsen, de ville meget gerne have haft en analyse af snus fra 1600-tallet.

men helst i livlige, fængslende skildringer om tidligere slægters liv og færd, alvorlige og muntre tildragelser og begivenheder, personalhistorie, kuriositeter og morsomme ting iblandt, således at træk føjes til træk i tidens billede."

Jens Nylevs søn forstander Eskild Nylev, Ubby Fri- og

Efterskole, der havde efterfulgt sin far som medlem af Historisk Samfunds styrelse skrev i årbogen 1956 en artikel under titlen "Historisk Samfund for Holbæk amt 50 år". Her på min bogreol står 100 bind af årbogen "Fra Holbæk Amt", de første 34 indbundet og med skindryg, en arv

fra min farbroder, de øvrige er dels fra mine forældre og dels fra min egen tid. H.J. Hansen havde vel næppe tænkt 100 år frem, da

han formulerede sine ønsker for bogen, såvel som vi i dag også vil have svært ved at se 100 år frem. Men at årbogen har levet op til de

Fig. 3 Ved Danmarks Folkeminders 3. udgivelse af Karoline Graves bog "Ved Halleby Å" i 1977 var jeg stærkt involveret. Vi var enige om, at bogen skulle have et nyt omslag, en opgave Karoline Graves barnebarn maleren Vilhelm Graves gerne ville påtage sig. I den anledning kørte Vilhelm Graves og jeg til Hallebyore og fandt frem til den lille jordlod på 3 tønder land, hvor Karoline Graves barndomshjem havde ligget, helt ude ved Halleby å. På et gærde, der havde fået lov at vokse sig bredt, med tæt bevoksning, lå tomten af det gamle hjem, nogle halvstore sten, antagelig syldsten, lå mere eller mindre regelmæssigt, enkelte steder stod haveblomster, og nogle træer i bevoksningen kunne måske være fra Karolines Graves barndom. Der var ikke megen inspiration at hente til et nyt omslag til bogen. Pludselig vender Vilhelm sig, ser ud over engene og udbryder (citat fra sin farmoder): "Og så var der stendyssen vor kæreste legeplads". Og stendyssen blev bogens omslag.

intentioner, styrelsen satte sig, en svulmende kilde af lokalhistoriske beretninger, er fuldt blevet efterlevet.

Jeg er bogstaveligt talt vokset op med Historisk Samfund, min første erindring af årbogen ligger over 70 år tilbage og er den enkelte, at der hvert år kom en bog med posten, med Tveje Merløse kirke og de tre købstæder Holbæk, Kalundborg og Nykø-

Fig. 4 Kongens Møller På Valdemar Atterdags bud blev de fem vandmøller i Ådalen ved Jyderup opført for ikke "at åerne skulle løbe i stranden uden først at have gjort landegavn", (fra Sjællandske Krønike). I over 500 år forvandlede de, ved vandhjulets hjælp, korn til mel og gryn. Nye tider kom til og Øresø Mølle, som her er sat på lærred af maleren Rademacher, blev bygget om til savværk, der specialiserede sig i fremstilling af smørdritler, i slutningen af 1800-tallet. I 1910 brændte savværket og med det 1.400.000 færdige drittelstave. Savværket blev genopført ved Svebølle station under navnet Øresø Fabrik. Da jernbanen fra Roskilde til Kalundborg lige var blevet etableret, løste branden samtidigt et stort transportproblem for fabrikken. Der er aldrig noget så galt, uden det er godt for noget.

bings byvåben på omslaget, det var det samme hvert år. Jeg så dem i mit hjem, jeg så dem hos mine farbrødre.

Senere, da jeg kunne læse, blev jeg klar over, at det var indholdet, der talte og ikke omslaget. De voksne snakkede om emner fra bogen, vel ofte om folkemindesamleren Karoline Graves, der havde boet i Kelleklinte og endte sine dage i Ubby. Hendes beretninger var meget centreret om Ubby, Jorløse, Aunsø og Viskinge sogne. Karoline Graves var en flittig skribent til årbogen, til Danske Folkeminder og dagbladene. I 1921 blev hendes bog "Ved Halleby Å" udgivet af Danske Folkeminder og Historisk Samfund i stedet for årbogen. Jeg fik i øvrigt lov til at skrive forordene til 3. udgaven af "Ved Halleby Å" i 1977. Den fik også ved samme lejlighed et nyt omslag, tegnet af hendes barnebarn maleren Vilhelm Graves.

Jeg så det ske, er en vending, der ofte bruges om selvoplevelser, og er disse så iagttaget af en god fortæller, der også kan sætte dem ned på papir, ja så er et 100 årigt ønske for årbogen nået. Mange bøger samler støv på reolerne, og vel også vores årbog, men nu da den runder et sekel, vil jeg støve den af og genopleve nogle

af de gamle fortællinger:

Ole Lund er født i den gamle købmandsgård på hjørnet af Møllestræde og Kordilgade i Kalundborg, i dag Hotel Ole Lunds Gård, i 1839. I årbøgerne 1910 og 11 skildrer Ole Lund livet i Kalundborg i al almindelighed og livet i den gamle købmandsgård, hvor han var 3. generation, i særdeleshed. En skildring med liv, viden, hukommelse, indsigt og humor. I årbøgerne 1929-30 fortæller Ole Lund, som 90-årig, ud fra udførlige dagbøger om en sørejse på 18 måneder med sejlskibet "Fingal" i 1859-60. En tur der bl.a. førte ham til Brasilien, og hvor hans søster, der var gift med kaptajnen, på vej over Atlanterhavet fødte en datter med en gammel negerkvinde, de havde taget med fra Skt. Helena, som jordemoder. Et halvt årtusind malede Kongens Møller ved Jyderup korn til mel og gryn. I årbøgerne 1941 og 42 giver Niels Jensen, der i 1890'erne tjente på Øresø Mølle, en levende skildring af de 5 møllers historie. En særlig behandling får hverdagslivet på Øresø, hvor 15 ansatte skulle til for at passe en vandmølle og drive 80 tdl. jord med en kvægbesætning på 25 køer. Vi følger Niels Jensen. I 1899 blev han ansat som diligencusk ved postdiligencen

mellem Jyderup og Nykøbing. I 1909 blev ruten nedlagt som den sidste hestetrukne diligence på Sjælland. I årbogen fra 1934 giver Niels Jensen en interessant skildring af den lange kørsel ofte ved nattetide, om hesteskitte ved landevejskroerne og meget mere.

I årbøgerne fra 1934-35 skriver Fanny Fang fra Roskilde et par store artikler "Handelsmand og Slagter". Det er Fanny Fang, der skriver, men det er hendes far handelsmanden og slagteren Rasmus Frederiksen, Roskilde, der fortæller. Vi møder ham på kroerne i Vestsjælland, hvor han boede, når han var på opkøb. Vi følger dyrene på vej til slagtehuset i Roskilde eller til flæsketorvet i København. Svinene blev kørt i hestevogn, får og kvæg blev trukket eller drevet af professionelle kvægdrivere. Levede svin blev kørt fra Vestsjælland til København, sejlet til Hamborg og med jernbanen kørt til Paris, hvor de blev slagtet.

Der ville kunne tages mange flere artikler frem, til afstøvning, fra de gamle årbøger, men lad det blive ved disse, i håb om at de kan blive læst endnu engang. Foretagsvirksomheden var, som årbogen og udflugterne, også en del af Historisk Samfunds virke, hvor mange fore-

dragsholdere, arkæologer, historikere, højskolefolk og andre kulturpersonligheder, har beriget os. Af udflugterne, som mine forældre gerne deltog i, er der en, hvor jeg som barn var med, der skal nævnes.

Det var sommerudflugten den 26. juni 1938. 160 deltagere kørte i en kortege af egne biler, et betagende syn, til Knabstrup skov, hvor vi spiste frokost. Forpagter Luun, formand for Historisk Samfund fortalte om det gamle Knabstrup. Turen gik videre til Kongsdal, hvor hofjægmester Estrup skildrede godsets historie, hvorefter der i parken blev serveret jordbær med fløde til det store selskab.

Nu indtraf der en episode, som årbogen fra 1939 ikke har taget med under dens omtale af udflugten, men som Kalundborg Folkeblad har med d. 28. juni 1938, og som jeg var vidne til.

Da selskabet efter det flotte traktement gik tilbage over broen over voldgraven (jeg var lige passeret) brød et af brofagene sammen og dannede ligesom et V, hvis nederste spids lige akkurat nåede vandspejlet i voldgraven, uden dog, at V'et lukkede op i bunden. Hvor mange personer, der gik med ned, husker jeg ikke, jeg vil mene 5-6 stykker, de blev

dog hurtigt trukket op ved håndkraft, en enkelt fik en rift i hånden. Når jeg husker det så tydeligt, er det nok, fordi min lærerinde fru Mariane Nylev var en af de nødstedte.

Efter denne dramatiske oplevelse, fortsatte selskabet til Torbenfeldt, hvor Albert Thomsen fortalte om godsets tidligere ejere. Efter en tur i parken, hvor broen over voldgraven blev passeret med stor forsigtighed, serverede hofjægmester Treschow vin og kransekage samt cigarer. Turen sluttede på Krageholmen, ved mindestenen for etatsråd Vilhelm August Hansen til Frydendal (Torbenfeldt), som var medlem af den store landbo-kommission 1786-1788. Her mindedes selskabet 150-året for stavnsbåndets løsning, og som afslutning sang man "Der er et yndigt land".

Historie har siden drengene haft min store interesse, hvor lærere som Jens Nylev og Eskild Nylev og senere på Vallekilde højskole Valdemar Nielsen og Uffe Grosen har haft stor betydning for mig, tillige med et historisk interesseret hjem. Min erhvervs-mæssige beskæftigelse har været landbrug, og de senere år rejsevirksomhed sammen med en ungarsk arkitekt, hvor vi har spe-

cialiseret os i Norden og Østlandene.

Hvad historie som hobby har givet mig, skal være slutning på dette indlæg. Gennem 40 år har jeg undervist eller rettere fortalt historie i aftenskolen, kurser, der ofte udmundede i ekskursioner til historiske steder over det meste af Danmark og ofte til udlandet. I samme åremål har jeg holdt en lang række foredrag med historiske emner. Selv om disse emner har strakt sig fra lokalhistorie over danmarkshistorie til Norden og østlandenes historie har årbogen fra Holbæk Amt haft en central plads i mit emnevalg. Størsteparten af artiklerne er, netop som H.J. Hansen var inde på, ikke arkivmæssige, og jeg vil tilføje videnskabelige eller foredragsmæssige, men fortællende. Der er nemlig stor forskel på en foredragsholder og en fortæller, jeg håber, jeg kan tælles blandt de sidste. Det er gennem fortællingen, at trådene tilbage i tiden, er stærkest.

Historisk Samfund for Holbæk Amt, nu Historisk Samfund for Nordvestsjælland! Tak for de første 100 år, nu begynder vi på de næste. Jeg skal nok sørge for, at der bliver plads til Årbogen i reolen.

Om forfatterne

Anne Birgitte Gebauer
mag. art. i forhistorisk arkæologi
Kalundborg Museum/University of
Wisconsin – Madison, USA

T. Douglas Price
professor
Kalundborg Museum/University of
Wisconsin – Madison, USA

Ken Ravn Hedegaard
cand. mag. i forhistorisk arkæologi
Ravn Forhistorisk Støbeteknik, Kliplev

Lise Holm,
mag. art. i forhistorisk arkæologi
museumsinspektør Odsherreds
Kulturhistoriske Museum

Jørgen Junge Busch,
Lokalhistoriker
Holbæk

Lisbeth Pedersen,
mag. art. i forhistorisk arkæologi
museumsleder Kalundborg Museum

Lise Høyrup,
cand. mag. i historie og folkloristik
København

Finn Larsen,
Lokalhistoriker
Søndersted

Peter Korsgaard,
Cand. mag. i historie og etnologi
arkivar National Geodatabank

Peter Kalsbøll
cand. scient. i biologi
Zoologisk Museum

Børge Geert Olsen,
lokalhistoriker
Kelleklinte

